

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXXI.

HUNGARIA
SZEGED
1981

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXXI.

Szeged
1981

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság

DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE, DR. GYIMESI SÁNDOR,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MÉREI GYULA, DR. SZÁNTÓ IMRE

Redegit

GYULA KRISTÓ DR.

Szerkesztette

DR. KRISTÓ GYULA

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324 - 6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America; History and Life*

ADATOK ÉS FELTEVÉSEK THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS
PÁLYAFUTÁSÁRÓL

A theophylaktosi életút biztosnak tekinthető momentumait röviden a következőkben foglalhatjuk össze. Egyértelmű, hogy az író szűkebb hazája Egyiptom volt. Történeti művében maga vall arról, hogy a Nílus országából „származott el”,¹ s „egyiptomi származásúnak” mondja Simokattést a IX. századi humanista, Photios is Bibliothékájének 65. kódexében, amely a theophylaktosi történeti mű kivonatát és méltatását adja.² Egyiptomnak, azon belül is főleg Alexandriának beható ismerete, s az ott történtek iránti érdeklődése történeti művének egész sor részletében megfigyelhető. A Nílus-áradás különböző magyarázatait adó exkurzusa értekezéssé növi ki magát.³ A szerző külön fejezetet szentel egy a Nílusban felbukkanó emberformájú csodalénypárnak, amelyet, mint Theophylaktos mondja, Ménas egyiptomi helytartó is megsejlelt.⁴ Elmondja, hogy Alexandriában természetfeletti módon már a hivatalos híradás előtt tudomást szereztek Maurikios császár 602 november 27-én Konstantinápoly közelében bekövetkezett tragikus bukásáról és pusztulásáról.⁵ Ez utóbbi elbeszélésben az alexandriai élet néhány specifikus vonását úgy említi a szerző, mint a város meghitt ismerője,⁶ s az Egyiptom iránti előszeretettel egy sor más theophylaktosi helyen is megnyilvánul.⁷

Ugyancsak egyértelműen meghatározható az író származása, társadalmi helyzete. A Theophylaktos műveiben tükröződő rendkívül széles körű irodalmi tájékozottság⁸ és az írásmódját, stílusát jellemző retorikai készség nagyon alapos gyermek és ifjúkori tanulmányokra vall, olyan iskolázottságra, amely az adott korban csak jómódú család gyermekének juthatott osztályrészul. S hogy valóban az egyiptomi görögség magasabb társadalmi régióihoz tartozhatott familiája, azt saját szavai közvetlenül is bizonyítják. Elmondja ugyanis, hogy Petros, aki Maurikios császár bukása idején (602) Egyiptom eparchia polgári kormányzója volt, rokonságban állott vele.⁹ S magának Theophylaktosnak a hivatali arisztokráciához való tartozását mutatja, hogy Photiosnál¹⁰ és a Bíborbanszületett Konstantin rendeletére készült Excerpta de

¹ Theophylacti Simocatae Historiae VII 16, 10. Ed. C. de BOOR. Editionem correctionem curavit explicationibusque recentioribus adornavit P. WIRTH. Stuttgart 1972, p. 275.

² Photius, Bibliothèque. Texte établi et traduit par R. HENRY, Paris 1959, t. I., p. 79.

³ Hist. VII 17, 1—45 p. 275—283.

⁴ Hist. VII 16, 1—4, 8; 17, 46 p. 273—274, 283.

⁵ Hist. VIII 13, 7—15 p. 309—311.

⁶ Hist. VIII 13, 9—11 p. 310.

⁷ Pl. Hist. II 14, 7; IV 16, 12; VI 11, 10—15; VII 16, 11; ld. még Hist. IV 16,9 és Questioni naturali. A cura di L. Massa POSITANO, Napoli 1965, p. 32,1—33,11.

⁸ Ld. OLAJOS T., Theophylaktos Simokattés, a történetíró (Gépírt kandidátusi disszertáció), Szeged 1977, p. 31—84.

⁹ Hist. VIII 13,12—13.

¹⁰ Bibliothèque t. I., p. 79.

legationibus szövegében¹¹ történetírónk az antigrapheus és az eparchos rang viselőjeként szerepel. E két rangmegjelölés helyreállítható Theophylaktos neve mellett történeti műve kéziratában is a megcsonkult szöveg kiegészítésével.¹² Az antigrapheus (magister scrinii) és az eparchos (praefectus) helyét a hivatali hierarchiában jól ismerjük. A korabeli analógiák alapján biztos, hogy Simokattés antigrapheus tisztsége komoly rangot és megbecsülést jelentett a császár környezetében. Az antigrapheusénál is magasabb tisztséget jelent az eparchosé, amely, egyéb jelentések mellett, a latin praefectus görög visszaadása. A korabeli források alapján az eparchos a praefectus praetorio,¹³ a praefectus urbi¹⁴ tisztségviselőjét, illetve egyes provinciák helytartóját¹⁵ egyaránt jelöli. Sőt olykor csupán tényleges hatalom és funkció nélküli cím, mint a VI. század végén alkotó Euagrius esetében, aki, úgy látszik, írói érdemeiért kapta meg Maurikios császártól az eparchosi címet.¹⁶ Az eparchos szónak a fent említett négy jelentése közül melyik jön számba Theophylaktos esetében? Ez már a feltevések sorába tartozik. Bár nem zárható ki, hogy tényleges eparchosi szolgálatot teljesített historikusunk, a legnagyobb valószínűség mégis amellett szól, hogy az egyház-történetíró Eugarioshoz hasonlóan ő is csak a címet nyerte el, s talán ő is irodalmi érdemeiért.¹⁷ A praefectus praetorio, a praefectus urbi, vagy akár egyes tartományok kormányzói elég jelentős személyiségek voltak, így nehezen képzelhető el, hogy a forrásokban még nem nagyon szegény hérakleiosi korból (610–641)¹⁸ egyetlen híradás sem maradt volna fenn, amely historikusunkat e három rang valamelyikének a betöltőjeként említené.

Theophylaktos irodalmi tevékenységének sokoldalúságát jól mutatják ránk maradt művei. A paradoxográfia műfajához tartozó s a középkorban nagy olvasottságnak örvendő s többnyire a *Quaestiones physicae* latin címen idézett dialógus,¹⁹ amely hűsz meglepő, furcsa természeti jelenségek, illetve hiedelmek a megbeszélését adja, még írói szárnypróbálgatás, iskolai stílusgyakorlat lehet. Erre vall, hogy a bevezetésben világosan megmondja a szerző, hogy tanárai előtt deklamál, s rajtuk kívül a tanulni vágyó diákok gyülekezete a közönsége, s a győzelem, amire vágyik, bizonyára iskolai versenyen várt siker.²⁰ A klasszikus pogány műveltség talaján fogant Quaes-

¹¹ Ed. C. de BOOR, Berolini 1903, p. 221, 447.

¹² Theophylacti Simocattae Historiae ed. C. de BOOR, praef. p. VII; vö. Etymol. Gudeanum s. v. Blachernai, valamint Quaestiones physicae ed. L. Massa POSITANO p. 7.

¹³ Ld. pl. Th. S. Hist. VIII 1,3; 9, 6.

¹⁴ L. BRÉHIER, Les institutions de l'Empire byzantin, Paris 1970, p. 153–56.

¹⁵ Ezt a címet viselte pl. historikusunk rokona, Petros (Th. S. Hist. VIII 13, 12) és annak hivatali elődje az alexandriai helytartói tisztségben, Ménas (Th. S. Hist. VII 16,1).

¹⁶ The Ecclesiastical History of Evagrius. Edited by J. BIDEZ—L. PARMENTIER, London 1898, p. 241,2. —K. KRUMBACHER, Geschichte der byzantinischen Litteratur², München 1897, p. 245.

¹⁷ Hogy az eparchos (praefectus) tisztség nem egyszer sajátosan értelmiségi tevékenységet folytató férfiaknak jutott osztályrészül, erre érdekes példa Zacharias udvari orvos esete (Menandr. fr. 54; Excerpta de legationibus ed. C. de BOOR, Berolini 1903, p. 211,19–20). Persze Zachariast azért tágabb értelemben vett közéleti feladatokkal is megbízták, például Perzsiában több ízben járt követ-ség tagjaként vagy vezetőjeként (Menandr. fr. 37, 38, 39, 40, 46, 47, 50, 54, 55, 60).

¹⁸ Írónk közéleti és részben irodalmi tevékenysége Hérakleois korához kapcsolódik; vö. lejjebb p. 5, 7–10.

¹⁹ Teofilatto Simocata, Questioni naturali a cura di L. Massa POSITANO, Napoli 1965.

²⁰ Questioni naturali praef. p. 7,9–10; II praef. p. 26,7; praef. p. 8,9. A passzusok figyelmes olvasása, főleg a „didaskaloi” megszólítás mutatja, hogy H. USENERnek (Der heilige Tychon, Leipzig 1907, p. 75–77) van igaza, aki iskolai hallgatóság (tanárok és diáktársak) előtt elmondott alkotást lát a Quaestiones physicae-ben, nem pedig az alexandriai iskolából immár kilépett és bizánci irodalmi körökben ujoncként bemutatkozó fiatalember írását. Az utóbbi megalapozatlannak látszó álláspontot képviseli O. VEH (Untersuchungen zu dem byzantinischen Historiker Theophylaktos Simokattes: Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht 1956/57 des Humanistischen Gymnasiums, Fürth in Bayern 1957, p. 7).

tiones physicae ellenpontja Simokattés életművében az egyszerűség kedvéért *Dialogus de praedestinatione* latin címen citálható teológiai tárgyú írása,²¹ amely — ha a szereplők beszédében fel-feltűnnek is antik irodalmi reminiscenciák²² — a keresztény szent iratokban és az egyházatyák írásaiban való széles körű tájékozottságról tesz tanúbizonyságot.²³ Megint más műfajt képvisel az *Epistolae ethicae rusticae et amatoriae*²⁴ címen idézett s az antik bölcsélet illetve életművészet sablonjait visszhangzó írás. Legjelentősebb műve kétségtelenül a *Historiae* (Oikumeniké historia)²⁵ nyolc könyve, amelyben a szerző Maurikios császár uralkodását (582—602) dolgozza fel mintegy tudatos folytatásaként Menandros Protéktór 558—582 közötti korszakot tárgyaló történeti monográfiájának.²⁶

Hogy mikor született és mikor halt meg Theophylaktos, nem tudjuk. A *Dialogus Philosophiae et Historiae* című írásában²⁷ a historikus ujjongva köszönti a Phókas (602—610) zsarnokságát megdöntő Hérakleios császár (610—641) uralmát,²⁸ s szinte dicshimnuszt zeng Sergios konstantinápolyi patriarcha (610—638) politikájáról.²⁹ Történeti művében, ha áttételesebben is, szintén érezhető, hogy a historikus Hérakleios politikáját szolgálja történetírói eszközökkel, amikor a Phókas által kegyetlenül meggyilkolt Maurikios uralkodásának (582—602) történetét írja meg.³⁰ A mű keletkezésének és egyben az író életidejének meghatározása szempontjából fontos, hogy a szerző az általa tárgyalt korszakból kitekintve utal egy 627 táján történt eseményre,³¹ II. Chosroés halálára (628),³² illetve Hérakleios császár perzsa háborújának dicsőseges befejezésére (629—630).³³ Így a történeti mű megírásának és Theophylaktos halálának *terminus post quem*-je 630.³⁴ S ezzel a tényszerű adatok sorának végére értünk.

Vannak, akik a Quaestiones physicae néhány helyéből arra következtetnek, hogy Simokattés Athénben, illetve a szűkebb értelemben vett Hellasban folytatta

²¹ L. G. WESTERINK, Theophylactus Simocates on Predestination: Studi filologici e storici in onore di Vittorio de Falco, Napoli 1971, p. 535—551; Ch. GARTON, Theophylact on Predestination: a First Translation: Greek, Roman and Byz. Studies 14 (1973) p. 83—102; Ch. ASTRUC, Une fausse attribution réparée: Travaux et Mémoires 5 (1973) p. 357—361.

²² Pl. homérosi, sophoklési reminiscenciák; ld. 146—47 p. 540 ed. WESTERINK, I 73—74 p. 541, I 75—76 p. 541, I 76—77 és III 120—121 p. 541, 551.

²³ Ch. GARTON, id. mű p. 87—88; OLAJOS T., Theophylaktos Simokattés, a történetíró (Gépiért kandidátusi disszertáció), Szeged 1977, p. 7, 76—85.

²⁴ Epistolographi Graeci rec. R. HERCHER, Parisiis 1871, p. 764—786; Theophylacti Simocat-tae Quaestiones physicas et epistolae recensuit Io. Fr. BOISSONADE, Parisiis 1835.

²⁵ Ld. az 1. jegyzetet.

²⁶ Vö. OLAJOS T., Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Protéktór: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXVI, Szeged 1979, p. 3—17.

²⁷ Theophylacti Simocat-tae Historiae. Ed. C. de BOOR, p. 20—22.

²⁸ C. 6—7 p. 20—21. vö. c. 4—5.

²⁹ C. 7—11 p. 21.

³⁰ Részletesen tárgyalja OLAJOS T., Theophylaktos Simokattés, a történetíró (Gépiért kandidátusi disszertáció), Szeged 1977, p. 21—29.

³¹ Th. S. Hist. VIII 12,12. A Razatésszel vívott harcokat és győzelmet 627 decemberére vagy 628 januárjára teszi a modern tudomány; ld. pl. A. N. STRATOS, Byzantium in the Seventh Century I., Amsterdam 1968, p. 210—213; Ju. KULAKOVSKII, Istorija Vizantii III., London 1973 (Repr.), p. 95—98.

³² Hist. VIII 12,13. Ld. pl. A. N. STRATOS, i. m. p. 223—229.

³³ Ld. pl. A. N. STRATOS, i. m. p. 223—252.

³⁴ Talán ennél is későbbre utal egy másik passzus (V 15,5—7), ahol történetírónk Chosroésnek egy részben bizonyára ex-eventu jóslatát ismerteti. Ez arra a helyzetre céloz, amely Hérakleios győzelmes hadjáratai után alakult ki, amikor Bizánc diktálhatott a perzsáknak.

tanulmányait.³⁵ A fiatal Theophylaktos arról beszél itt,³⁶ hogy az imént tanult meg „attikai dalt” zengeni, s lejjebb azt mondja, hogy ami Hellasé, azt érzi magáénak ő és vele tanulótársai.³⁷ Alig lehet azonban kétség afelől, hogy Attika és Hellas említése itt jelképes és nem földrajzi értelmű. A klasszikus kultúrában és a legirodal-mibbnak számító attikai nyelvezetben való jártasság elsajátítására céloz ezzel szer-zőnk. Pontosan úgy jár el itt, mint a megszemélyesített Philosophia és Historia párbeszédében,³⁸ ahol Maurikios bizánci császárt athéni Sókratésként említi, s az őt meggyilkoló Phokas idejét úgy jellemzi, hogy akkoriban mind a Filozófia, mind a Tör-ténelem száműzve volt a császár csarnokából, „nem léphetett Attika földjére”. Csak a Phokast megbuktató Hérakleios császár védőszárnya alatt foghat ismét „attikai” zengeményekbe a Filozófia hosszú némaság után.³⁹ Theophylaktos tehát „attikai” műveltségét valószínűleg szülőföldjén, Alexandriában szerezte. Mindenesetre művei-nek prózaritmus (a daktilikus kolonvég gyakorisága) messzemenő egyezést mutat az alexandriai iskolából kikerült egykoru írókéval, mint pl. Eulogios alexandriai patriarcha (580—607) s utódja Ióannés Eleémón (602—618) vagy Sóphronios jeruzsalemi patriarcha (634—638).⁴⁰

Theophylaktos műveltsége valóban rendkívül széles körű volt, azt azonban, hogy orientális nyelvek (szír, perzsa, türk) ismeretére is kiterjedt volna — egyes modern munkákban ugyanis ezt olvassuk⁴¹ — teljes bizonyossággal nem állíthatjuk⁴². Theophylaktos kiadósabban használt forrásait szorosan követi, de ugyanakkor mélyen hallgat arról, hogy kit idéz.⁴³ Ilyen formán a *Historiae* III 18,6-ban szereplő egyes szám első személyű megfogalmazás („hallottam egy előkelő babiloni papi embertől...”) valószínűleg nem historikusunk perzsa nyelvtudására, hanem a főfor-rásául szolgáló Ióannés Epiphaneuséra⁴⁴ szolgálhat bizonyítékul. Így olvasmányaira mintsem élő nyelvtudására vezethető vissza, amikor itt-ott perzsa és avar nevek és szavak értelmét megadja.⁴⁵ Ugyanígy nem tekinthető feltétlenül a latin beszédkészség bizonyítékának az, hogy történetírónk egy-egy latin kifejezést megmagyaráz. E pasz-zusok⁴⁶ arról mindenesetre szinte bizonyossággal vallanak, hogy Theophylaktos kö-

³⁵ Z. V. UDALCOVA, *Idejno-političeskaja borba v rannej Vizantii*, Moszkva 1974, p. 276; N. V. PIGULEVSKAJA, *Vizantija i Iran na rubeže VI i VII vekov*, Leningrád 1946, p. 8; N. IORGA, *Médailles d'histoire littéraire byzantine: Byzantion 2* (1925) p. 247; RIVINUS és KIMENDOCIUS előszava: *Theophylacti Simocattae Quaestiones physicas et epistolas rec. Io. Fr. BOISSONADE*, Parisiis 1835, p. XXXI, XXXIV. UDALCOVA és PIGULEVSKAJA IORGÁT citálja, IORGA pedig egyáltalán nem utal forrására, amelyből ezt az állítását vette. Majdnem biztos azonban, hogy KIMENDOCIUSnak a későbbi kiadások-ban is visszhangzó gondolatát tette magáévá.

³⁶ *Quaest. phys. praef.* p. 7,11 et 8,12 ed. L. Massa POSITANO.

³⁷ *Loc. cit.*

³⁸ C. 5 p. 20.

³⁹ C. 7 p. 21.

⁴⁰ H. USENER, *Der heilige Tychon*, Leipzig 1907, p. 61—75.

⁴¹ N. IORGA, *id. mű* p. 246; N. V. PIGULEVSKAJA, *id. m.* p. 8; ugyanő, *Feofilakt Simokatta, Istoriija*, Moszkva 1957, p. 18; Z. V. UDALCOVA, *id. mű* p. 278.

⁴² O. VEH (*id. m.* p. 5—6) lehetségesnek, de nem biztosnak tartja e nyelvek ismeretét.

⁴³ *Ld. pl. Hist. III 8,12—12,9* (vö. Iohannes Epiphaniensis *Historici Graeci minores* ed. DINDORFIUS, Lipsiae 1870, p. 376—382), VII 17,3—45 (vö. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* I 37,3—41,10 p. 62—74 ed. F. VOGEL, Lipsiae 1888), II 11,4—8 (vö. Aelianus, *Varia historia* III 1 p. 39—40 ed. M. R. DILTS, Leipzig 1974 repr.), ahol historikusunk kiadósan használja és szorosan kö-veti Ióannés Epiphaneust, Diodóros Sikeliótést és Ailianost anélkül, hogy erre utalna. Theophylaktos forráshasználatáról *ld. T. OLAJOS, Jean d'Epiphanie et les autres sources de l'Histoire Universelle de Théophylacte Simocatta*, Budapest Akadémiai Kiadó s. a.

⁴⁴ T. OLAJOS, *id. m.*

⁴⁵ *Pl. Hist. I 8,2—3; 8,5; 9,5—6; III 5,14; 6,9; 6,14; 18,12; IV 2,2; 6,10; VII 9,2.*

⁴⁶ *Hist. I 1,3; 4,6—7; 7,4; II 3,13; 4,1; 15,7—9; III 4,4; 11,4; 15,6; 18,12; IV 2,2; 15,2; VI 9,14; VII 3,3; 3,8; 15,7; VIII 1,3; 9,6; 12,8; 13,2.*

zónsége számára a latin idegen nyelv volt. S miután a bizánci birodalom polgárai önmagukat „rómaiaknak” nevezték, még ha egy szót sem beszéltek a rómaiak latin idiómájából, így abból a tényből, hogy Simokattés a latint többször „hazai”, „atyai” nyelvként jelöli,⁴⁷ aligha vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Könnyen lehet, hogy a historikus a számára is idegen nyelvből vett szavaknál hajlik azok értelmének keresésére és megadására.⁴⁸

Simokattést a Suda lexikon (s. v. Simokattés)⁴⁹ a „poiétés” szóval illeti. M. Marković⁵⁰ feltételezi, hogy Egyiptomban, amely az alkimia fellelegvára volt, írónk ezzel az áltudománnyal is megismerkedett, s hogy *Quaestiones physicae* című művét alkimista írásnak is tekinthetjük.⁵¹ Innen származhatott „poiétés” elnevezése, amely Bizáncban „alkimista”, „kémikus” jelentésben is ismeretes volt.⁵² A jugoszláv tudós feltevését azzal igyekszik alátámasztani, hogy Theophylaktos Hérakleios császár meghitt hívei közé tartozott, a császár pedig állítólag maga is írt könyvet az alkimiáról,⁵³ s az egyéb természettudományok mellett talán az alkimiához is értő Stephanost Alexandriából a császárvárosba hozta a konstantinápolyi egyetem professzorául.⁵⁴ Stephanos hálából alkímiai tárgyú művét (amelynek szerzősége azonban valójában kétes!) az őt pártfogoló uralkodónak ajánlotta. Ugyanakkor Stephanos *De astronomiájához* Hérakleios írt függelékét.⁵⁵ Mindez — így az alkimia művelése — a tudományok Hérakleios korabeli „feltámadása” jegyében történt volna, s Theophylaktos, mint e jelszó és irányzat lelkes híve⁵⁶ számíthatott az alkimisták közé is.⁵⁷

Ha az alkimiában jártas Theophylaktos alakja elmosódott körvonalú, annál egyértelműbbnek látszik jogtudományban való járatssága. A *Quaestiones physicae*-t és az *Epistolae*-t tartalmazó kódexek egy része⁵⁸ ugyanis scholastikosnak nevezi őt.⁵⁹ Ez a cím az idősebb kortárs I. Gergely pápa leveleiben a legmagasabb rangú államférfiak (mint például az itáliai exarcha) és egyházfejedelmek (mint például a ravennai

⁴⁷ Hist. I 1,3; II 15,9; III 4,4; 6,4; 11,4; VI 7,9; VII 9,14; VII 2,6; VIII 4,13.

⁴⁸ Ha így fogjuk fel a fenti Theophylaktos-részleteket, akkor nem csodálkozhatunk, hogy bármennyit foglalkozik is Egyiptommal historikusunk, kopt nevek magyarázatára egyedül a Nilus-áradás okait kutató és Diodóros Sikeliótésből merítő exkúrsusban kerül sor, ahol is előképétől veszi át szinte szó szerint a folyó helyi elnevezésének magyarázatát (Diod. Sic. Bibl. hist. I 37,9 ~ Th. S. Hist. VII 17,8).

⁴⁹ Ed. A. ADLER, Stuttgartiae 1971, IV p. 360.

⁵⁰ Šta znači nadimak Teofilakta Simokate *ΤΟΙΗΤΗΣ*: Istoriski časopis 2 (1949—50) 29—38.

⁵¹ M. MARKOVIĆ a *Quaestiones physicae* 1, 10, 18 fejezeteire gondolhatott ebben az összefüggésben. — H. DIELS (Die Fragmente der Vorsokratiker II, Berlin 1912, p. 130) kimondja, hogy a már részben az alkimiára emlékeztető Cheiromkmeta, ez a Bólosra visszavezethető pseudo-démokritosi munka az antikvitás végén összekapcsolódott az aranycsinálók céhének irodalmával. Bólost pedig egyik főforrásként citálja Theophylaktos a *Quaestiones physicae* zárófejezetében.

⁵² Ld. DU CANGE s. v. poiétés.

⁵³ K. KRUMBACHER, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897, p. 633; RIESS: RE s. v. Alchemie. Vö. C. COLPE, Alchemie: Der kleine Pauly I., Stuttgart 1962, p. 237—239.

⁵⁴ H. USENER, De Stephano Alexandrino, Bonn 1880 (= Kleine Schriften III p. 247—322). Számos probléma megoldatlan Stephanos személyével és műveivel kapcsolatban. P. LEMERLE (Le premier humanisme byzantin, Paris 1971, p. 81) joggal írja: „il serait bien utile de reprendre à neuf l'étude de Stéphanos d'Alexandrie et de son oeuvre”.

⁵⁵ H. USENER, De Stephano Alexandrino p. 289—293.

⁵⁶ Dialogus Philosophiae et Historiae c. 3 et 9 p. 20—21.

⁵⁷ Ellenérvként felhozható az a körülmény, hogy a Stephanosnak tulajdonított alkimista mű esetleg apokrif volt. H. USENER, i. m. p. 251, 255—256; K. KRUMBACHER, i. m. p. 633 vö. 621; P. LEMERLE, i. m. p. 80—81.

⁵⁸ Ld. Teofilatto Simocata Questioni naturali a cura di L. Massa POSITANO, p. 7.

⁵⁹ I. I. TOLSTOJ (Kopernik i jego perevod „Pisem” Feofilakta Simokatty, Moszkva-Leningrád 1947, p. 67) tanárnak értelmezi Theophylaktos scholastikos címét.

érsek) befolyásos tanácsadóját, titkárát illeti meg.⁶⁰ Scholastikos azaz jogi tanácsadó volt Theophylaktos historikus elődei közül Agathias.⁶¹ S közvetlen történetíró elődei, az epiphaneiai származású Euagrios⁶² és Ióannés⁶³ szintén viselték ezt a címet, s tudjuk róluk, hogy Grégorios antiochiai patriarcha (570—593) titkárai, illetve tanácsadói voltak.⁶⁴

Az a kérdés persze továbbra is nyitva marad, hogy kinek lehetett jogtanácsosa szerzőnk. H. W. Haussig⁶⁵ Probosra, a chalkédóni püspökre gondol ebben az összefüggésben. Teszi ezt részben Theophylaktos egy passzusa (Hist. V 15,8—11) alapján, ahol a historikus a perzsa udvarban diplomáciai küldetésben járt főpap értesüléseit használja fel. Részben pedig arra épít, hogy Maurikios császár és fiai kivégzése kapcsán a chalkédóni szent Euphémia csodáját nagyon részletesen beszéli el Theophylaktos (Hist. VIII 14,1—9), ami helybeli informátort valószínűsít. Ez az informátor Probos lehetett. A fenti érvek persze bizonyossá Probos és Theophylaktos kapcsolatát nem tehetik. Mindenesetre Haussig feltevését támogatni látszik egy általa észre nem vett körülmény: a monofizitából ortodoxszá lett Probos, a későbbi chalkédóni püspök 585 táján hosszabb ideig Alexandriában tartózkodott, éppen itt fordított hátat a monfizita irányzatnak. Röviddel utóbb a chalkédóni hitvallás hívéül szegődött, s ez készítette elő a konstantinápolyi patriarcha általi kinevezését a chalkédóni főpapi tisztségre.⁶⁶ Alexandriában járva kapcsolatba kerülhetett Theophylaktos családjával, s ez a feltételezhető ismeretség valószínűsítheti azt a feltételezést, hogy Theophylaktos éppen Probos mellett kezdte meg jogászai pályafutását.⁶⁷

Még tovább visz historikusunk pályakezdésének a most említett irányban való keresése útján egy újabb megfigyelésünk. Marković, mint láttuk, kapcsolatot tételez fel Hérakleios császár két bizalmas híve, az alexandriai tudós majd konstantinápolyi professzor Stephanos és az ugyancsak Alexandriából a fővárosba került Theophylaktos között azon az alapon, hogy a kézirati hagyomány mindkettőjüket császári patrónusukkal együtt „poiétész”-nek mondja, s ez a szó ebben az összefüggésben a három férfi alkimia iránti közös érdeklődésére vall. Nos, a „megas philosophos”-nak és „oikumenikos didaskalos”-nak titulált Stephanos⁶⁸ minden valószínűség szerint azonos azzal az ugyancsak alexandriai „Stephanos sophistész”-szel,⁶⁹ akinek hatása alatt és tanításának elfogadása nyomán 585 táján a későbbi chalkédóni püspök, Probos a monofiziták táborából a chalkédóni hitvallásra tért

⁶⁰ Gregorii I papae Registrum epistolarum: MGH Epist. II., ed. P. EWALD—L. M. HARTMANN, Berolini 1899, index p. 588; H. W. HAUSSIG, Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker: Byzantion 23 (1953) p. 291.

⁶¹ Gy. MORAVCSIK, Byzantinoturcica I., Berlin 1958, p. 214; K. KRUMBACHER, i. m. p. 240.

⁶² The Ecclesiastical History of Evagrius ed. by J. BIDEZ and L. PARMENTIER, London 1898 p. 1, 3, 5, 36, 94, 153, 195, 220, 221, 241, etc. vö. Photius, Bibliothèque I cod. 29 p. 17 ed. R. HENRY.

⁶³ Historici Graeci minores I. ed. L. DINDORFIUS, Lipsiae 1870, p. 375.

⁶⁴ Euagr., historia eccl. VI 7 et 24 p. 226,24; 240,29—33 és Iohannes Epiphaniensis fr. 1 p. 376,11—12.

⁶⁵ I. m. p. 292.

⁶⁶ Michael Syrus X 21: Chronique de Michel le Syrien patriarche jacobite d'Antioche. Éditée et traduite par J.-B. CHABOT, II., Paris 1901, p. 362—364 vö. 367 és 372.

⁶⁷ O. VEH (i. m. p. 31) Theophylaktos világnézetét kutatva jut el addig, hogy a következőket mondja: „Wir dürfen die Vermutung nicht von der Hand weisen, dass er längere Zeit kirchlichen Kreisen ganz nahe, vielleicht sogar in deren Dienst gestanden hat.”

⁶⁸ H. USENER, De Stephano Alexandrino p. 248, 251; P. LEMERLE, Le premier humanisme byzantin p. 81.

⁶⁹ Michael Syrus X 21 t. II p. 361—363 ed. et trad. J.-B. CHABOT. J. MASPERO, Histoire des patriarches d'Alexandrie, Paris 1923, p. 292—294.

át.⁷⁰ Ilyenformán Probos alexandriai tartózkodása idején annak a Stephanosnak lehetett híve, dogmatikai nézetében követője, akivel Theophylaktos feltehetőleg néhány évvel később, talán a Quaestiones physicae megírásakor valamilyen (tanítványi?) kapcsolatban állhatott.

Haussig⁷¹ úgy véli, hogy Probos Maurikios halála (602 november 27) után is még chalkédóni főpap volt, s csak ezt követően került volna Simokattés. Ez az elgondolás azonban aligha lehet helytálló. Probos ugyanis II. Chosroésnek bizánci segítséggel történt trónra visszakerülését (591 őszét) követően „nem sokkal” lett chalkédóni püspök,⁷² s ilyen minőségben járt diplomáciai küldetésben a Sāsānida uralkodónál „akkor, amikor Chosroés már visszatért saját királyságába, miután a császár erejével és hatalmával legyőzte a bitorlókat” (Th. S., Hist. V. 15,10).⁷³ Maurikios császár tizenketedik évében (Th. S., Hist. VIII. 14,6), azaz 593–594 táján pedig valószínűleg ő a chalkédóni szent Euphémia mártíromsága napján (szept. 16) bekövetkező „csoda” tanúja (Th. S., Hist. VIII 14, 1–9), de nem sokkal főpapi kinevezése után megbetegedett és meghalt.⁷⁴ Bár az utóbbi tényről tudósító Michael Syrus „röviddel utána” (Chabot fordításában „bientôt après”) kifejezése nem túl konkrét, mégis indokolatlannak látszik egy évtizednél hosszabb időtartamot feltételezni a főpapi szék elnyerése és Probos halála között. Valószínűtlen tehát, hogy a chalkédóni püspök megérte, vagy éppen jelentősen túlélte volna Maurikios császár 602-es tragédiáját. Így, ha feltételezzük, hogy Theophylaktos Probos titkára volt, ezt a tevékenységét pályájának legeslegelejére, Maurikios uralkodásának végére kell datálnunk. S azt is valószínűnek tekinthetjük, hogy Phókas uralma (602–610) alatt visszatért szülőföldjére, ha előbb nem, a perzsa invázió fenyegetése (608–609)⁷⁵ elől. Könnyen lehet, hogy az Egyiptom határain, az afrikai exarchátusban 608-ban nyíltan jelentkező (titokban pedig talán már előbb meginduló) Phókas-ellenes felkelés⁷⁶ is vonzotta Theophylaktost, aki szemmel láthatóan a Phókas uralmát zsarnokságnak tekintő keletrómai értelmiségiek közé tartozott,⁷⁷ s így nem érezhette jól magát a konstantinápolyi vérontások közvetlen közelében, Chalkédónban.

Az afrikai exarchátusból kiinduló Phókas-ellenes megmozdulás első tennivalója Egyiptom, benne Alexandria elfoglalása volt. Innen hajózott az agg exarcha, Hérakleios fia, az ifjabb Hérakleios flottájával a szigetek érintése után Thessalonikébe, majd onnan keletnek fordulva Konstantin városába, hogy megdöntse Phókas uralmát.⁷⁸ Biztosra vehető, hogy Hérakleios első bizalmas hívei részben a támasz-

⁷⁰ Michael Syrus X 21 t. II p. 362–364 yö. 367 és 372.

⁷¹ I. m. p. 292–293.

⁷² Th. S. Hist. V 15,8 et 10 p. 217,7–8 et 18–20. — Ugyanilyen következtetést vonhatunk le Michael Syrus (X 21 p. 363) tudósításából is. A szövegösszefüggésből világosan kitetszik, hogy Probos Petros monofizita patriarcha halála (591) után nyerte el a chalkédóni püspöki széket. Másfelől tudjuk, hogy Probos Anastasios antiochiai patriarchához (558–570, 593–598) csatlakozva tért át a chalkédóni ortodoxiára. Majd dogmatikai kérdésekben ismét hozzá fordult. Ez utóbbi eset biztosan 593 után történt. Így feltehetően nem sokkal 593 márc. 25 után kaphatta meg Probos a chalkédóni püspöki széket (Michael Syrus X 21 p. 364). Vö. R. DEVRESSE, *Le patriarcat d'Antioche*, Paris 1945, 99, 119.

⁷³ Minden alapot nélkülöz P. PEETERS feltételezése (Les ex-voto de Chosrau Aparvez: Anal. Boll. 65 (1947) p. 26), miszerint Probos Dometianos meliténéi metropolitát váltotta fel Chosroés mellett még a bizánci szövetséges csapatok 591-es győzelme előtt.

⁷⁴ Michael Syrus X 21 t. II p. 364.

⁷⁵ A. N. STRATOS, *Byzantium in the Seventh Century* I p. 64–65.

⁷⁶ A. N. STRATOS, i. m. p. 83–87.

⁷⁷ *Dialogus Philosophiae et Historiae* c. 4–5; Hist. I 2,2; VIII 10,4–5; 12,3; 14,10; 15,2; 15,4; 15,8–9.

⁷⁸ A. N. STRATOS, i. m. 80–91.

pontjául szolgáló Alexandriából valók voltak. Esett szó például feljebb az alexandriai Stephanosról, akit konstantinápolyi professzorrá tett utóbb a császári pártfogás. Egészen plauzibilis tehát az a feltevés, hogy Theophylaktosnak Hérakleios hívéül szegődése is — amelyről a *Dialogus Philosophie et Historiae*⁷⁹ közvetlenül, a császár apjának haditetteit dicsérő fejezetei történeti művében⁸⁰ közvetve vallanak — Alexandriában történhetett a zsarnok megdöntésére induló expedíció hajnalán.

A Hérakleios embereként Konstantinápolyba érkező Theophylaktos nemcsak mint a kancellária antigraphousa működött. Világtörténetének egy sajnos lakunától megcsonkult passzusából kitetszik, hogy a szó szűkebb értelmében vett irodalmi tevékenységet is kifejtett. Ott látjuk őt a szónoki emelvénnyel, amint a könnyekig meghatott közönség előtt szemléletes leírását mutatja be Maurikios császár és fiai kivégzésének (*Hist.* VIII 12, 1—7), és pedig akkor, amikor „Phókas zsarnoksága éppen véget ért”. Felmerül a kérdés, nem a később fáradtságosan kimunkált Oikumeniké historia Maurikios bukásával foglalkozó részének első megfogalmazása volt-e az, amit hallgatósága előtt felolvasott. Talán nem Maurikios uralmának elején, hanem a közelmúlt tragikus peripeteiáján, a gyászos végen dolgozott először.⁸¹ Valószínű, hogy midőn Hérakleios Phókast lefejeztette, s a népharag leggyűlöltebb rokonaival és párthíveivel is végzett (610 okt. 5)⁸², az újonnan kikiáltott császár népszerűségét szolgálta a bukott előd kegyetlenségének a kidomborítása, amely még Maurikios csecsemő fiát is elpusztította.⁸³ Ez szolgálhatott a Phókásra és embereire sújtó megtorlás igazolásául. Valószínű, hogy a *Dialogus Philosophiae et Historiae* a jelenlegi formájában ránk maradt történeti műtől függetlenül, önálló alkotásként s szemmel láthatóan rögtön Phókas bukása (610) után íródott⁸⁴. Csak később fogamzott meg historikusunkban Maurikios egész uralma feldolgozásának gondolata, ám az elgondolás megvalósítása belenyúlt a Chosroés halála (628) és a perzsa háború diadalmas befejezése (630) utáni évekbe.⁸⁵ Sőt az a körülmény, hogy a theophylaktosi műben egyértelműen uralkodó perzsaellenesség ellenére szerzőnk néhány helyen a bizánci és a perzsa állam érdekközösségére utal,⁸⁶ bennünket arra a következtetésre indít, miszerint Simokkátés megélte az arab hódítás első hullámain⁸⁷, s megérezte a mindkét birodalmat létében fenyegető arab veszélyt.⁸⁸ S mivel a történeti mű befejezetlenül maradt ránk,⁸⁹ valószínű, hogy szerzőnk életének végét a 630-as évek második felére kell datálnunk.

Ami Theophylaktos születésének idejét illeti, még nagyobb a bizonytalanság. A *Dialogus Philosophiae et Historiae*ben olyan módon szól Phókusról, hogy e kis

⁷⁹ C. 6—7 p. 20—21 vö. VIII 11,7; 12,12—13.

⁸⁰ *Hist.* II 3,2; 5,10; 6,4; 7,11—8,5; 9,17—10,6; 18,1—6; 18,26; III 1,1—2; 6,2.

⁸¹ Ld. OLAJOS T., Theophylaktos Simokkátés „Oikumeniké historia” c. művének keletkezéstörténetéhez: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* LXVIII, Szeged 1980, p. 3—9. O. VEH (i. m. p. 12) ezzel szemben úgy véli, hogy a mű a VIII. könyv 12. c. putzáig megszakítás nélküli, gyors munka során született.

⁸² A. N. STRATOS, i. m. p. 89—91; A. PERNICE, *L'imperatore Eraclio*, Firenze 1905, p. 39—44.

⁸³ Th. S. *Hist.* VIII. 11,4—5.

⁸⁴ Ld. OLAJOS T., Theophylaktos Simokkátés „Oikumeniké historia” c. művének keletkezéstörténetéhez p. 3, 9; ld. c. 3—7. p. 20—21.

⁸⁵ Ld. OLAJOS T., i. m. p. 4—5.

⁸⁶ *Hist.* III 9,11; IV 11, 2—3; 13,6—13.

⁸⁷ A. N. STRATOS, i. m. t. II p. 40—87.

⁸⁸ OLAJOS T., Theophylaktos Simokkátés, a történetíró p. 27—29.

⁸⁹ OLAJOS T., Theophylaktos Simokkátés „Oikumeniké historia” c. művének keletkezéstörténetéhez p. 6—8.

mű megírását nem sokkal a zsarnok bukása utánra kell datálnunk.⁹⁰ Mint a legközelebbi múlt eseményére utal Hérakleios trónralépésére.⁹¹ Ebből következik, hogy 610 táján szerzünk immár valódi írónak számított, befejezte tanulmányait, legalább 22–24 éves lehetett. Ugyanezt bizonyítja Simokattésnek az a közlése,⁹² miszerint rögtön Phókas bukása után egy nagyobb közönség előtt emlékezett meg Maurikios tragikus pusztulásáról. Ennél is korábbi pályakezdéssel kell számolnunk akkor, ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy Theophylaktos Probos chalkédóni püspök scholasticusaként kezdte karrierjét.⁹³ Probos ugyanis röviddel 593 március 25-e után lett chalkédóni püspök, majd „nem sokkal később” meghalt.⁹⁴ Bár forrásunk utóbbi kifejezése nem tesz lehetővé precíz időmeghatározást, aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy Simokattés legkésőbbben valamikor 595 táján kerülhetett Probos szolgálatába. Ha ezt a feltevést vesszük alapul, úgy Theophylaktos születését az 570-es évek derekára kell tennünk. Mindkét kronológiai következtetésünkkel összhangba hozható historikusunknak az a megjegyzése,⁹⁵ miszerint idősebb kortársaitól szerzett hiteles értesüléseket 587-es eseményekről. Ezek az adatszolgáltatók nyilvánvalóan 587-ben már felnőttkorban lévő bizánciak voltak, ellentétben magával Theophylaktossal, aki egyik időmeghatározásunk szerint legfeljebb akkortájt született, s a másik időpontmeghatározásunk szerint 587-ben még csak gyermek volt.

⁹⁰ Dial. Philos. et Hist. c. 3–4 p. 20. Ezzel szemben N. V. PIGULEVSKAJA (Feofilakt Simokatta Istorija p. 13) úgy véli, hogy a 628–638 között írt történeti mű elkészülte után legvégül írta volna meg a dialógust Theophylaktos.

⁹¹ Dial. Philos. et Hist. c. 6–7 p. 20–21.

⁹² Hist. VIII 12,3–4 p. 307.

⁹³ Lásd feljebb p. 7–9.

⁹⁴ Michael Syrus X 21 t. II p. 364. Vö. feljebb a 72. jegyzettel.

⁹⁵ Hist. II 17,7 p. 104.

Teréz Olajos

DONNÉES ET HYPOTHÈSES SUR LA CARRIÈRE DE THÉOPHYLACTE SIMOCATTA

L'auteur fait le compte de toutes les données qui nous sont disponibles et qui peuvent faire le jour sur la carrière et sur l'activité littéraire de Théophylacte Simocatta, écrivain-historien byzantin aux VIe et VIIe siècles. L'auteur rend complètes les documentations concrètes y relatives — d'ailleurs peu nombreuses — en donnant quelques nouvelles hypothèses et en même temps il étaye de nouveaux arguments les hypothèses déjà avancées dans la littérature spéciale.

Терез Олайош

ДАННЫЕ И ПРЕДПОЛОЖЕНИЯ О ЖИЗНЕННОМ ПУТИ ФЕОФИЛАКТА СИМОКАТТЫ

Автором учитываются все данные, которые делают возможным освещение жизненного пути Феофилакта Симокатты, византийского писателя—историографа VI—VII вв. Малочисленные фактические данные дополняются автором новыми гипотезами, а другие — уже сделанные — предположения, известные в специальной литературе, подкрепляются новыми аргументами.

A jelen dolgozat Arnold Toynbee, a jeles angol tudós utolsó könyvében szereplő magyar őstörténeti nézeteit vizsgálja, valamint összevetni törekszik a magyar őstörténettudományban uralkodó álláspontokkal.¹ A „Konstantinos Porphyrogenetos és világa” című Toynbee munka természetesen a maga egészében érdekes és fontos nemcsak a bizantinológiával foglalkozók, hanem a Kelet-Európa őstörténetét kutató tudósok számára is, hiszen a bizánci császár művei kapcsán szó esik a bolgárokról, kazárokról, besenyőkről és a magyar őstörténet néhány fontos problémájáról. Az angol tudós által használt szakirodalommal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy sajnálatos módon a magyar szakirodalmat (Moravcsik 1930-as cikkét kivéve) nem ismeri, ennél fogva annak új eredményeit sem hasznosíthatta kutatásaiban. Elsősorban angol nyelvű, illetve nyugaton kiadott cikkeket, könyveket használt fel a magyar őstörténeti résznél, a kelet-európai szakirodalmat mindössze egy román szerző képviseli.²

Először a magyarokra vonatkozó népnevekkel foglalkozik, ezek közül is az Ungri nevet említi elsőként. Az angol tudós véleménye az, hogy ézt a népet nevet egyaránt lehetszámaztatni az onogur és a Hérodotosznál szereplő jürka népnevekből.³

A magyar történettudomány egyértelműen az onogurból való eredeztetés mellett áll, a vitás kérdés sokkal inkább az, hogy hol történt ez a névátvétel (Baskíriában, a Don mellett, vagy esetleg a Kárpát-medencében) és milyen viszony állt fenn a magyarság és az onogurok között. Az utóbbi kérdésben változatos képet mutat a magyar szakirodalom, a teljes vagy részleges identitás gondolata ugyanúgy fölmerül, mint az egykori onogur-bolgár birodalomban való részvétel.⁴

A magunk részéről a részleges azonosság koncepcióját fogadjuk el, amely szerint a magyar törzsszövetségben jelen lehettek onogur törzsek, törzstörödékek.

Toynbee elemzi a baskír népnév kapcsolatát is a magyarokkal. Elveti a baskír-magyar azonosítás koncepcióját és úgy véli, hogy „a középkori Baskíria magába foglalt egy magyarul beszélő és egy török nyelvű baskír népességet, amely utóbbi a terület nevét adta.”⁵ Idézi az arab források tanúbizonyságát, amely

¹ ARNOLD TOYNBEE: Constantine Porphyrogenitus and His World. London, 1973.

² TOYNBEE: i. m. 708—710.

³ TOYNBEE: i. m. 418—419.

⁴ NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 178—182.; BARTHA ANTAL: Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben, in: Magyar őstörténeti tanulmányok (szerk. BARTHA ANTAL, CZEGLÉDY KÁROLY, RÓNA-TAS ANDRÁS) Bp. 1977. 34—35.; LÁSZLÓ GYULA: Kovrat kagán fiainak történetéhez, uo. 225—230.; FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján... (Magyar História). Gondolat, Bp. 1975. 179—188.; KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségtől Szent István államáig. Elvek és utak, Bp. 1980. 48—49., 58., 67—70.

⁵ TOYNBEE: i. m. 420.

szerint „A besenyők országa és a bolgárok közé tartozó ’sz.k.l-ek országa között van a magyarok határai közül az első határ.”⁶ Toynbee szerint e magyaroknak a szálláshelye az Urál déli részén lehetett, a baskiroktól keletre, azon a helyen, ahol Hérodotosz állítása szerint a jürkák tanyáztak. Úgy véli továbbá, hogy ezeket a magyarokat találta meg Magna Hungariában Julianus barát, mivel magyarul beszéltek, nem pedig törökül, ahogy a XI. századi Mahmud al-Kashgari szerint a baskírok beszéltek.⁷ Az angol tudós szerint a baskír népnév törökül jelentheti azt, hogy öt törzs (besgur), de arra is utalhat a bas szótag török jelentése, hogy „fej”.⁸ Semmi esetre sem azonosíthatók azonban a baskírok a magyarokkal, két szomszéd népről van szó Toynbee álláspontja szerint.

A magyar szakirodalomban a baskír-magyar azonosítás korántsem eldöntött kérdés. Németh Gyula szerint a „a mai török baskírok...nevüket az ott lakó magyarságtól, Baskíria régi lakóitól örökölték, kik beléjük olvadtak s...szinte nyom nélkül eltűntek.”⁹ Bartha Antal szerint „a régi baskírok eredetük és nyelvük szerint kipsak törökök”, akik a IX—X. század fordulója körüli időben érkeztek a Közép-Volga vidékére, vagy még későbbben, amikor a magyarok zöme nem tartózkodott ezen a tájon.¹⁰ Szerinte tehát a baskír-magyar azonosítás névtévesztésen alapul. Kristó Gyula szerint mind a Baskíriából nyugat felé vonuló Levediéket, mind pedig az ott maradt töredéket baskírnak nevezték az arab források, és ez az ág „etnikumát, nyelvét tekintve alapvetően magyar volt (nem elhanyagolható onogur-bolgár komponenssel).”¹¹

Véleményünk szerint az arab források baskírjai magyarokat jelölnek. Problémát jelent viszont az, hogy az alapvetően finnugor etnikumú népesség miért viselt török népvévet. Lehetséges, hogy talán török etnikumú szomszédai (pl. a volgai bolgárok) nevezték őket e néven.

Toynbee ezután a szávartü ászfalü népnévvel foglalkozik, amely egyedül Konsztantinosznál szerepel, a *De Administrando Imperio* 38. fejezetében. A császár azt állítja, hogy ez volt a türkök (magyarok) régi neve és jelenleg (948 és 952 közötti időre vonatkozik ez) is ez a Perzsia közelében élő, elszakadt magyar néptöredék neve.¹² Toynbee a népnévvel kapcsolatban elveti Marquart elképzelését, aki az ászfalüt az arab „asfal” (alsó) jelzőből magyarázta és úgy vélte, hogy így különböztették meg a perzsiái néprészt a nyugat felé elvonuló néprésztől, a magyartól.¹³ Toynbee arra mutat rá, hogy hiányzik az arab határozott névelő (-al) és így nem lehet az ászfalü arab megkülönböztető jelző.¹⁴

Toynbee szerint az ászfalü szó nem jelzőként szerepel itt, hanem egy külön etnikumot jelöl. A szávartü ászfalü tehát két etnikum összekapcsolódásából született új nép az angol tudós koncepciója alapján. A szávartü népet kapcsolatba hozza a Saparda, Sparda neveken szereplő népekkel az időszámítás előtti Médiában, illetve Kisázsiaiában.¹⁵ Később Sevordi, illetve Sāwardiyah néven szerepelnek az arméniai

⁶ Az idézett forrásrészletet ld. GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. 2., bővített kiadás Bp. 1975. 86.

⁷ TOYNBEE: i. m. 421.

⁸ Ld. előző jegyzet.

⁹ NÉMETH GYULA: i. m. 315.

¹⁰ BARTHA ANTAL: 4. jegyzetben i. m. 36.

¹¹ KRISTÓ GYULA: i. m. 137.

¹² Bőrbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarrá fordította MORAVCSIK GYULA. (továbbiakban: MORAVCSIK: DAI) Bp. 1950. 170—174.

¹³ J. MARQUART: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. 36—38.

¹⁴ TOYNBEE: i. m. 422.

¹⁵ TOYNBEE: i. m. 423.

és arab forrásokban 750 és 760 között.¹⁶ A másik népelemet, az ászfalút Pliniusnál és Jordanesnél véli felfedezni Spalei, vagy Spalaei néven. Ez a nép a két forrás szerint a Don mellett élt.¹⁷ Toynbee felteszi azt a lehetőséget, hogy a Saparda (Sevordi) nép egy része és a Spaliak együtt harcoltak 750 körül az arabok ellen. Ezt a támadást a kazárok szervezték a dinasztiaaváltás zavaraiával küszködő arab birodalom ellen. Az angol tudós konkluziója az, hogy a szávartü ászfalü nem lehet azonos a magyarokkal, mivel olyan korai időpontban szerepelnek, amikor a magyarok még nem kerülhettek ki a steppére. Úgy véli, hogy az elnevezés a magyarokra alkalmazott „türk” népnévvel együtt a bizánci udvar kombinációja és a magyarokat más népek Ungrinak nevezték.¹⁸

A magyar szakirodalomban Györffy György jutott Toynbeehez hasonló eredményre, amikor tagadta azt a lehetőséget, hogy „a magyarokat valaha is szavárdoknak nevezték”, és az elnevezés eredetét a szavárd történeti tudatban, az utólagos visszakövetkeztetésben kereste.¹⁹ A kutatók többsége azonban elfogadja azt a konsztantinosi állítást, hogy a magyarok neve régen szávartü ászfalü volt.²⁰ A népnév magyarázata is eltér Toynbeétól, hiszen Németh Gyula óta a szávartü ászfalü általánosan elfogadott jelentése „rendíthetetlen szavárdok”.²¹ Czeglédy Károly szerint meg kell különböztetnünk a szávarti és a szávarti ászfali elnevezéseket, amelyek közül az első kazár etnikumra, míg a második magyar népességre utal. Nézete szerint a 854 körül újból felbukkanó sevordi adatok a forrásokban a besenyő vereség következtében délre vonuló magyar csoportot jeleznek, míg a korábbi évszázadok szávartijai kazárok voltak.²²

A külföldi szakirodalomból meg kell említenünk Tuomo Pekkanen nevét, aki Toynbeehez hasonló nézeteket vall. Szerinte az ászfalü szó iráni népet jelez, akik eredeti uryoi (jelentése: ’erős, hatalmas’) nevéből származtatja Pekkanen a magyarokkal kapcsolatban használt ungri népet, elutasítva a hagyományos onogur magyarázatot. Úgy véli, hogy ez az iráni elem részt vett az avar birodalomban, majd annak bukása után egyesültek a finnugor protomagyarokkal.²³ Pekkanen merész nézeteit a magyar őstörténészek nem fogadták el.²⁴

Véleményünk szerint, ha nem is fogadhatjuk el Toynbee teóriáját a szávartü ászfalü két etnikumként való értelmezésére, fontosnak érezzük annak felvetését, hogy a népnév magyarázatánál ne elégedjünk meg a hagyományos interpretációval.

A IX. századi magyar eseménytörténet és az őshazák lokalizációja tekintetében is eltér Toynbee koncepciója a magyar szakirodalométól. Véleménye szerint a magyarok valószínűleg azonosak Kuvrát Batbaján nevű fiának népével, akik helyükön maradtak a kazár hódítás után. Tehát 680 és 817 (az előbbi a kazár hódítás dátuma,

¹⁶ Ld. előző jegyzetet.

¹⁷ Ld. előző jegyzetek.

¹⁸ TOYNBEE: i. m. 424—425. Következtetését MACARTNEY: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge, 1930. 128—132. alapján tette meg.

¹⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: *Legenda és valóság Árpád személye körül*. Kortárs 1977. 1. sz. 108.

²⁰ BARTHA ANTAL: *A IX—X. századi magyar társadalom*. Bp. 1968. 84., 97.; DIENES ISTVÁN: *A honfoglaló magyarok*. Hereditas. Bp. 1978. 9.; KRISTÓ GYULA: i. m. 44—45., 101—108.

²¹ NÉMETH GYULA: i. m. 36—37., 188—189., 203—204.; ld. még CZEGLÉDY KÁROLY: *A szavárdkérdés* Thury József előtt és után. Magyar Nyelv 1959. 373—385.

²² CZEGLÉDY KÁROLY: *Árpád és Kurszán* (az Árpád-ház megalapításához). Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerk. SZATHMÁRY ISTVÁN—ÖRDÖG FERENC. *A Magyar Nyelv-tudományi Társaság Kiadványai* 140. sz. Bp. 1975. 52.

²³ TUOMO PEKKANEN: *On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali*. *Ural-Altaische Jahrbücher* 1973. 60—64.

²⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról*. *Antik Tanulmányok* 1975. 148—150.

a másik a területet leíró Theophanés haláláé, aki nem szól magyarokról) között a magyarok a Kubán és a Don közötti területen lehettek.²⁵

A következő szakaszt Toynbee 829—96 között jelöli ki, amikor a magyarokat a kazárok áttelepítik a Don nyugati partjára, hogy védekezzenek a skandináv ruszok támadásaival szemben. Sarkel várának 833 körüli építtetése is ebbe a körbe tartozó tény az angol tudós véleménye szerint.²⁶ A magyarok jelenlétét bizonyítja még a Dontól nyugatra levő térségben a bolgár szövetségben végrehajtott támadás Bizánc ellen, illetve az a tény, hogy a rusz-varég követek 839-ben Konstantinápolyból kerülő úton tértek vissza a steppén dúló barbárok miatt.²⁷ A szállásterületek vonatkozásában Toynbee úgy véli, 829 és 896 között a magyarok fokozatosan kiterjesztették uralmukat a Don és a Duna közti területre, mint a kazárok katonai segédnépe. Feltételezi, hogy végig a IX. században katonai segédnép volt a magyar és nem veszi figyelembe az arab forrásoknak azt a passzusát, amely szerint „a kazárok régebben körülścáncolták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen.”²⁸ A magyarok levédiai hazáját Macartney alapján a Dnyeper és a Don közé helyezi, elfogadja azt a nézetét, hogy a Levedia szót a görög livádhia (mocsaras terület) szóból kell magyarázni.²⁹ A Konsztantinosznál szereplő Khingilusz folyót azonosítja a máshol előforduló Syngoul (ma Csinhu) folyóval, amely az Azovi-tengerbe torkollik és keresztül folyik a Lepedika nevű területen. Macartneyval ellentétben azonban nem azonosítja Levédiát Etelközzel és úgy véli, hogy a magyar szállásterület a Dontól a Szeretig terjedt, tehát Levédia csak egy része a törzsszövetség területének.³⁰ Elfogadja a Regino-féle 889-es dátumot Toynbee a besenyők első támadására vonatkozóan, amikor a törzsszövetség a Dnyeper és Szeret közti területre került, amelyet idekerülésük után neveztek el Etelköznek, ahol 896-ig laktak.³¹

A magyar szakirodalom Toynbeeval szemben egységesen azt az álláspontot vallja, hogy a kazárok Sarkelt a magyarok ellen építették fel, akik történetüknek ebben a szakaszában biztosan függetlenek voltak a kazár birodalomtól.³² A kazároktól való függés változó tartalmú volt és nem állt végig fenn a magyar őstörténeszek többségének véleménye szerint.³³ Levédia fekvése kérdésében sokféle álláspont van, amelyek közül az a nézet tekinthető dominánsnak, amely Levédiát a Don és Dnyeper közé helyezi. Etelközt ugyanez a koncepció a Dnyeper—Szeret vidékére lokalizálja.³⁴ Levédia területét néhány kutató (Czeglédy, Györffy) Levedi vezér szállásterületeként értelmezi a Dnyeper vidékén, míg Etelközt a Don és a Duna közötti törzsszövetségi szállásterületnek tekinti.³⁵ Legújabbban pedig a Levédia és Etelköz közti átfedésre (Dnyeper—Dnyeszter között) hívta fel a figyelmet Kristó Gyula.³⁶

Véleményünk szerint, és ebben osztjuk Toynbee nézetét, a magyar szállásterület a Don és a Duna közötti területet foglalta magában. Erről a két határfolyó-

²⁵ TOYNBEE: i. m. 455.

²⁶ TOYNBEE: i. m. 444—445., 454.

²⁷ TOYNBEE: i. m. 448., 452.

²⁸ Ld. GYÖRFFY: A magyarok elődeiről 88.

²⁹ TOYNBEE: i. m. 453.; MACARTNEY: i. m. 91—93.

³⁰ TOYNBEE: i. m. 453.

³¹ TOYNBEE: i. m. 467—468.

³² Ld. BARTHA ANTAL: a 20. jegyzetben i. m. 98—100.

³³ Ld. uo. 100—102.; KRISTÓ GYULA: i. m. 143—144.

³⁴ A Levédia- és Etelköz-elméletekre ld. BARTHA ANTAL előző jegyzetekben i. m. 116—118.;

KRISTÓ GYULA: i. m. 42—43., 117—118.

³⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: a 19. jegyzetben i. m. 108—109.; CZEGLÉDY KÁROLY: a 22. jegyzetben i. m. 52., 54.

³⁶ KRISTÓ GYULA: i. m. 117—118.

ról szólnak az arab források, ezenkívül 950 körül a magyarokhoz hasonlóan nyolc törzsből álló besenyők is ezen a területen voltak.³⁷ Levédiát mi is Levedi törzse szállásterületének gondoljuk, és úgy véljük, hogy a területet a Khidmasz és Khingilusz által bezárt „itilköz”-ben kell keresni. A folyók azonosítására tett kísérletek közül legelfogadhatóbbnak Czeglédy Károlyt véljük, aki a Déli-Bug mellékfolyóinak tartja őket.³⁸ Szerintünk Levédia a Déli-Bug és a Dnyeper között lehetett, mivel kb. ez felel meg a szállásterület centrális részének. A besenyők első törzse, a kangar Erdim törzs is nagyjából ezen a területen lehetett 950 körül.³⁹ Etelközről az a véleményünk alakult ki, hogy általános elnevezés lévén, bármelyik folyóra vonatkozhat, ennél fogva pontos lokalizációja lehetetlen. Mind a nyolc magyar törzs „itilköz”-ben élt nomadizáló életmódja következtében, ezért mindegyik törzsnek mást jelentett Etelköz. A 40. fej. informátora így írja le (valószínűleg a törzsi) szállásterületét: „Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevére Etelnek és Küzünnek nevezik, s mostanában a besenyők lakják.”⁴⁰ Az egy folyó (potamou) említése nem azt valószínűsíti, hogy a Dnyeper—Szeret vidék öt folyójára utalna az Etelköz kifejezés. Egy más helyen azt írja a császár, hogy a magyarok az „Etelküzi nevezetű helyekre (mentek), amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”⁴¹ Etelközt tehát a Don és Duna közti nagy területen kell keresnünk; vagy egy folyó vidékén (ld. 40. fej.), vagy úgy értelmezzük a passzúst, hogy a magyar törzsek mindegyike folyóközben élt (erre utalna a „helyek” kifejezés). Talán erre utal a császárnak az a megjegyzése a Dnyeper—Szeret vidékkel kapcsolatban (s ezt Turkiával kapcsolatban megismétli), hogy a helyet „az ott levő folyók neve szerint hívják”.⁴² Az általános megjelölés (itilköz) mellett konkrét folyóneveket használtak a törzsi területek megkülönböztetésére. A Dnyeper—Szeret területén — besenyő analógiával élve — négy magyar törzs élhetett.⁴³

Toynbee utolsóként azzal a problémával foglalkozik, hogy egy vagy két besenyő háborúról szól Konsztantinosz a 38. és 40. fejezetekben. A 37. fejezet besenyő forrás alapján egyértelműen csak egy háborúról emlékezik meg a besenyők és a türkök (magyarok) között, amelyet 896-ra datál Toynbee. Szerinte a 38. és 40. fejezetben két besenyő háború szerepel. Az első háborút Regino alapján 889-re datálja, amikor a kazárok és oguzok elűzték a besenyőket, akik viszont a magyarokat űzték el a Don és Dnyeper közti Levédiából. A második háború, amelyről a 40. fejezet szól, Toynbee szerint besenyő—bolgár szövetségében folyt az Etelközben lakó magyarok ellen 896-ban.⁴⁴ Datálási zavarok adódnak azonban koncepciója alapján, hiszen a 37. fej. kazár—oguz támadását 896-ra datálta, míg a 38. fej. magyarázatakor 889-re tette ugyanezt. Toynbee megkülönböztetése a két besenyő háborút illetően tehát nem elfogadható.

A magyar szakirodalomban általánosan elfogadott a két besenyő háború tétele, legfeljebb az első időpontja (750, 854, 889, 893) vitatott.⁴⁵ Györffy szerint az első támadás 893-ban lehetett, amikor a kazároktól és oguzoktól elűzött besenyők elfoglalták a Don—Dnyeper közti vidéket. Árpád megválasztása után néhány évvel

³⁷ Ld. GYÖRFFY GYÖRGY: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. Történelmi Szemle 1971. 281—288.

³⁸ CZEGLÉDY KÁROLY: a 22. jegyzetben i. m. 53.

³⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: a 37. jegyzetben i. m. 286. ettől keletebbre helyezte.

⁴⁰ MORAVCSIK: DAI 176—177.

⁴¹ MORAVCSIK: DAI 172—173.

⁴² MORAVCSIK: DAI 174—175.

⁴³ Ld. GYÖRFFY GYÖRGY: a 37. jegyzetben i. m.

⁴⁴ TOYNBEE: i. m. 464—468.

⁴⁵ Ld. KRISTÓ GYULA: i. m. 98—100.; BARTHA ANTAL: a 20. jegyzetben i. m. 97.

(„meta...tinasz khronousz”) támadtak újból a besenyők, ami szerint 895-re vontkozik.⁴⁶ Kristó rámutatott arra, hogy a „néhány év múlva” frázis inkább bizonytalan nagyságú időtartamot jelöl. Szerinte az első háború 854-ben volt, amikor kangar besenyők támadtak a kazárokra, majd a Levedi vezette magyarokra. A 895-ös háborúban oguz és kazár szövetség üzte el a besenyőket, akik bolgár szövetségben a magyarokat üzték ki Etelközből.⁴⁷

Szerintünk — bár ez kétségtől merész feltevésnek tűnik — egy besenyő háború során (895-ben) ment végbe a magyarok kiűzése a Don és Duna közötti szállásterületekről.⁴⁸ Perdöntőnek tartjuk a 37. fej. híradását arról, hogy az oguz—kazár vereséget követően a besenyők „a ma birtokukban levő földre (mentek), és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték...és elűzték őket.”⁴⁹ Ez a rész ugyanúgy nem említi a bolgárokkal való szövetséget, mint ahogy a 38. és 40. fej. az oguzok támadását a besenyők ellen. Mindez nem zárhatja ki azt, hogy ugyanarról a háborúról szól mindhárom fejezet, más-más nézőpontból. Levedi törzse részt vehetett a 37. fej.-ben említett besenyők elleni háborúban, míg a 40. fej. informátorának törzse más hadjáratból tért vissza a feldúlt szállásterületre.

Toynbee magyar őstörténeti koncepciójáról összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy bár lényeges pontokon eltér a magyar őstörténeti nézetektől, újat és jelentőset nem tudott mondani (leszámítva a szávartü ászfalú teóriáját) e kérdésekben.

⁴⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: a 35. jegyzetben i. m. 107—108.

⁴⁷ KRISTÓ GYULA: i. m. 98—100., 170—172., 183—192.

⁴⁸ HENRI GRÉGOIRE: Le nom et l'origine des Hongrois. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1937. 633.

⁴⁹ MORAVCSIK: DAI 166—167.

REMARQUES SUR LA CONCEPTION DE PRÉHISTOIRE HONGROISE
DE A. TOYNBEE

Dans les thèses de A. Toynbee, l'auteur attache un grand poids à l'interprétation de „szavartü ászfalü” comme deux ethnies. A Toynbee surévalue le rôle des Khazars et des Russes, contre lesquels les Hongrois étaient établis sur la rive d'Ouest du Don par les Khazars. Selon lui les Khazars ont autorisé l'expansion hongroise entre le Don et le Danube, dont la région orientale est localisée comme la Levédie, et le territoire d'entre les rives du Dniéper et du Szeret comme „Etelköz”. L'auteur interpose la Levédie entre le Dniéper et le Boug, et en même temps suppose que „Etelköz” est une notion générale, dans une telle mesure qu'il n'est pas possible de préciser. Selon A. Toynbee il y avait deux guerres péchenèques (en 889 et 896), par contre, l'auteur en suppose une (en 895).

Шандор Тот

ЗАМЕТКИ О КОНЦЕПЦИИ ТОЙНБИ К ВЕНГЕРСКОЙ ПРАИСТОРИИ

Автор работы в системе взглядов Тойнби считает особенно важным понимание „саварты асфалы” как два этнических характера. Тойнби переоценивает роль хазаров, а также русов, защищаясь от которых хазары поселили венгров на западном берегу Дона. Венгры — по мнению Тойнби — с одобрения хазаров продвигались вперед на территорию между Доном и Дунаем. Он на восточной части этой территории локализует Леведию, а на участке между Днепром и Серетом „Этелкёз” (Междуречье). Автор работы предполагает, что Леведия находилась между Бугом и Днепром, а „Этелкёз” — общее, и поэтому точнее даже не определяемое понятие. Тойнби полагает, что с печенегами было две войны (889, 896), автор же работы считает, что была лишь одна. (895)

Középkori okleveleinknek temérdek régészeti vonatkozása van. Amikor a diplomában falut, birtokot említünk, amikor a település templomáról esik szó, amikor várra (kővárra) utalnak, amikor munkaeszközt (pl. ekét) hoznak szóba, csupa olyan objektummal, tárggyal ismertetnek meg, amelyek régészetiileg kutathatók. Az alábbiakban a megannyi régészeti vonatkozás közül egyet teszünk vizsgálat tárgyává, a korai (XI—XII. századi) okleveleinkben található, sírokkal, temetőikkel kapcsolatos adatokat.

Az ide vonható forrásadatok nyújtotta információk többfélék. 1. Vannak példaink arra, hogy a sír közelebbi meghatározás vagy körülírás nélkül szerepel. Az aradi egyház javait összeíró 1177. évi iratban Bodol falu határában egy metát (határt) említünk, amely egy bizonyos ember sírja mellett van.¹ Fulcumar comes 1181. évi oklevelében (valamint ennek 1162. és 1171. évre tett hamis királyi, illetve királyi pecsétes megerősítésében) Palan (Pulan, Plan; ma Magyarpolány Veszprém megyében) prédiom egyik határvonala a Kőrös erdőtől kezdődően egy sírig halad.² Ezekben az esetekben a sírről semmiféle konkrét ismeretet nem nyerünk. 2. Alig valamivel több információt szolgáltatnak azok az adatok, amelyek leánysírokról szólnak. Már I. András király 1055. évi tihanyi alapítólevelében Futodi (ma Fadd Tolna megyében) falu határában magyarul lejegyzett *lean syher*-ről, azaz leánysírról olvashatunk.³ Ugyancsak magyarul olvashatjuk a kifejezést III. Béla 1193. évi, a székesfehérvári johanniták birtokait felsoroló diplomájában Bodogth (ma Bodajk Fehér megyében) határában *leajn Sewer* formában.⁴ Latinul találkozunk a kifejezéssel Forkosig határában egy 1130—1140 táján keletkezett bakonybéli oklevélben.⁵ Az a körülmény, hogy az oklevelek írói tudták, hogy a határpontul választott sírokban leánygyermek feküdt, megengedi azt a feltételezést: a scriptorok alkalmasint konkrét ismeretekkel rendelkeztek a megnevezett sírban fekvő leánygyermeket illetően. 3. Középkori okleveleinkben viszonylag gyakran bukkanhatunk pogányok sírjainak említésére. II. Béla király hamis 1138. évi oklevelében Sala (ma Diakovce és Sal'ana Váhom Csehszlovákiában), közelebbről a mellette volt Vduory határában egy-

¹ BORSA IVÁN: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. Levéltári Közlemények 33 (1962) 216.: ad metam unam, que est prope sepulchrum cuiusdam hominis.

² A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I—XII/B. Szerk.: ERDÉLYI LÁSZLÓ—SÖRÖS PONGRÁC. Bp. 1902—1916. (a továbbiakban: PRT.) VIII. 277.: De silva Keurus incipiens transit ad sepulchrum. Ld. még uo. 409., 275.

³ BÁRCZI GÉZA: A tihanyi apátság alapítólevele, mint nyelvi emlék. Nyelvészeti tanulmányok 1. Bp. 1951. 10.: tendit usque adlean syher.

⁴ Ó-magyar olvasókönyv. Összeáll. JAKUBOVICH EMIL—PAIS DEZSŐ. Tudományos Gyűjtemény 30. Pécs 1929. 56.: Inde ad leajn Sewer. Ld. még MIKÓS JÓZSEF: A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele, mint magyar nyelvemlék. Magyar Nyelv 31 (1935) 257.

⁵ PRT. VIII. 268.: sepulchrum puelle.

máshoz közeli határpontokként két alkalommal is a pogányok sírjai fordulnak elő.⁶ A *Magyar oklevél-szótár* számos XIII—XIV. századi adatot hoz a pogányok sírjainak határjárásokban való felbukkanására, s ugyaninnen tudjuk, hogy a *sepulchra paganorum* magyar nyelvi megfelelője — 1264. évi adat szerint — *paganser* volt.⁷ Nincs egységes álláspont a szakirodalomban arról, hogy e pogányok milyen népeiséget, milyen időszakban élt etnikumot takarhatnak. Tagányi Károly úgy foglalt állást, hogy a *sepulchra paganorum* kifejezéssel illetett „síroknak jó része besenyőktől származhatott, különösen a határszélek közelében.”⁸ Legújabban Mező András és Németh Péter az 1427-ben felbukkanó, Nagykovácsra tartozó és Geszteréd község határában keresendő *Pogansyer* prédiom kapcsán azt jegyezték meg: „Talán a Geszteréd határában feltárt X. századi fejedelmi sír vidékére (Nyíri-tag) vonatkozott. Jelentése olyan sír, amelybe *pogány*-t temettek.”⁹ Nyitott kérdésként kell tehát kezelnünk, hogy a magyar középkor későbbi századaiban pogányok sírjai minősítést nyert temetkezési helyekben IX—XI. századi magyarok, besenyők vagy más etnikum (pl. avarok) sírjait láthatjuk-e. 4. Éppen etnikai vonatkozásban ad tájékoztatást a százdi apátság 1067 körül keletkezett alapítólevele. Ebben Szenholm (ma Szihalom Heves megyében) birtok határában a besenyők kútja mellett a besenyők temetőiről olvashatunk. Hogy az etnikai minősítésben az oklevél megbízható információt ad, az nem csupán a határjárásban szereplő besenyők kútja nevű határpont megjelöléséből következik, hanem abból a körülményből is, hogy akár itt, Szihalomra, akár a Százdnak adományozott birtokok valamelyikén még a donáció időpontjában is éltek besenyők, ugyanis az apátság húsz magyar mellett tíz besenyőt kapott.¹⁰ Noha Szihalomról a honfoglalás korából és a korai Árpád-korból szórványlelet (egy levél alakú nyílcsúcs), továbbá bizonytalan számú sír leletanyaga ismert, talán nem lenne haszon nélküli ásatás kezdeményezése a XI. századi oklevél által adott területen.¹¹ Bizonyos eredménnyel eleve kecsegtet az a körülmény, hogy a százdi alapítólevélben foglalt, Szihalomra vonatkozó határjárást lokalizálni tudjuk a mai Apáti pusztára (Szihalomtól délre) területére.¹² Az ásatás esetleges sikere (amelyhez a pénz mellett jó adag szerencse is szükséges) azzal a nagy horderejű következménnyel járna, hogy meglehetősen bizonyossággal lehetne az eddig etnikailag egységesként kezelt X—XI. századi magyarországi leletanyagból kimutatni mindazokat

⁶ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ad edendum praeparavit RICHARD MARSINA. Bratislavae 1971. (a továbbiakban CDSlov.) 76.: vadit ad sepulchra paganorum,... tendit ad alia sepulchra paganorum. Ld. még PRT. I. 630.

⁷ SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902—1906. 776.: Usque ad metam inter sepulchra paganorum (1208-ból): Inde ad sepulchrum paganorum (1223-ból): Vbi etiam antiquitus fuerunt sepulchra paganorum (1281-ből); Ubi etiam antiquitus fuerint sepulchra paganorum (1336-ból): Uenit usque ad locum qui dicitur paganser (1264-ből). Ld. még CDSlov. 152.; ad sepulchrum paganorum (1214-ből).

⁸ TAGÁNYI KÁROLY: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpád-kori Társadalomtörténetünk Legkritikusabb Kérdései”-re. Történeti Szemle 1916. 307. old. 1. jegyz.

⁹ MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER: Szabolcs-Szatmár megye történeti—etimológiai helységnevtára. Nyíregyháza 1972. 49.

¹⁰ WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár I—XII. Pest 1860 — Bp. 1874. (a továbbiakban: W.) I. 24.: ad puteum Bissenorum,... venit ad sepulturas Bissenorum; 25.

¹¹ FEHÉR GÉZA—ÉRY KINGA—KRALOVÁNSZYK ALÁN: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk.: SZŐKE BÉLA. Régészeti tanulmányok II. Bp. 1962. 75. Feltehető, hogy a Foltin János által az 1880-as években Szihalom és Füzesabony között végzett ásatás nem ezt a területet érintette. Ld. NAGY ÁRPÁD: Eger környéki és tiszavidéki besenyő települések a X—XI. században (Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti hagyatékának meghatározására). Az Egri Múzeum Évkönyve 7 (1969) 138.

¹² GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A—Cs. Bp. 1966.³ (a továbbiakban: Tört. földr.) 807.

a jegyeket, amelyek a besenyő temetkezést karakterisztikusan jellemzik. A kérdésnek az ad különös fontosságot, hogy egyrészt az elmúlt években két magyar kutató is tett — a szakirodalomban visszautasítással fogadott — kísérletet besenyő hagyaték elkülönítésére a magyarországi régészeti anyagon belül,¹³ másrészt pedig a mai román történetírás tétele szerint a XI. századi Erdélyben (nem magyar, hanem) éppen besenyő politikai uralom érvényesült.¹⁴ 5. Korai okleveleinkben viszonylag gyakran akadunk az egyes ingatlanok határárásában olyan sírok említésére, amelyek megnevezett emberek temetét rejtik. I. Géza király 1075. évi (részben interpolált) garamszentbenedeki oklevelében a feltehetőleg Heves megyei Fizegi víz fölött lévő föld határában szó van *Gunreidi* sírjáról azon a dombon, ahol az ősök holttesteinek vannak eltemetve.¹⁵ Mivel tudjuk, hogy a honfoglaló magyarok előszeretettel választottak temetkezési helyül dombot,¹⁶ nem lehet kizártnak tartani, hogy egy honfoglalás kori (X. századi) temető közelében temettette el magát *Gunreidi*. Hogy *Gunreidi* neve személynevet takar-e, közelebbi névanalógia, valamint az oklevél latin szövege alapján egyértelmű bizonyossággal nem dönthető el, de a későbbi időből számos olyan esetet ismerünk, amikor az oklevelek nagy valószínűséggel egy megnevezett ember sírját említik. Több ilyen esetre szolgáltat példát az a bakonybéli oklevél, amelynek 1130—1140 táján keletkezett, de egy 1086. évi diplomára visszamenő részében¹⁷ Panauadi (ma pusztá Malomsok közelében Veszprém megyében) falu határában *Welen*, Forkosig prédiüm határában *Thati*, Kigouis prédiüm határában *Qukar*, míg az oklevél XIII. századi keletkezésű részében Mogos (ma Kemenesmagasi Vas megyében) prédiüm határában *Gunter* sírjáról olvashatunk.¹⁸ III. Béla király 1181. évi oklevelében Zeles (ma Pécsudvard Baranya megyében) prédiüm határárásában *Becen* (kiejtve: Beszen) feleségének sírjával találkozunk.¹⁹ Ugyancsak III. Béla 1194. évi hamis, de dátumához közeli keletkezésű oklevele *Pel* (ma Pélypuszta Tiszadorogma mellett Borsod megyében) föld határában *Beque* sírjára tesz utalást.²⁰

¹³ NAGY ÁRPÁD: a 11. jegyzetben i. m. 129—157.; BÁLINT CSANÁD: A honfoglaláskori lovas-temetkezések. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/2. Szeged, 1974. 95—105. Bírálata: FODOR ISTVÁN: Cserépjutjeink származása. *Archaeologiai Értesítő* 102 (1975) 251. old. 27. jegyz. Vö. még BÓNA ISTVÁN: Magyarország régészete és története a római uralom végétől a honfoglalásig. Kézirat-doktori értekezés. É. n. 141.

¹⁴ ȘTEFAN PASCU: Voievodatul Transilvaniei I. Cluj 1972.³ 81—88., különösen 83. — Etnikai minősítést adó XIII. századi okleveles adatokat ld. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae* II—XV. Red. T. SMIČIKLAS. Zagrabiae 1904—1934. (a továbbiakban: CDCroat.) III. 11.: usque ad sepulchrum Sclauorum (1201-ből); Hazai okmánytár I—VIII. Győr 1865—Bp. 1891. (a továbbiakban: HO) VI. 79.: vadit ad sepulchrum Rwthenorum (1254-ből).

¹⁵ CDSlov. 56.: exhinc ad sepulchrum Gunreidi in monticulo, ubi antiquorum corpora sunt sepulta.

¹⁶ SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ: A honfoglaláskori temetőárkok kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 269—270.; BÁLINT CSANÁD: A honfoglaláskor. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I: 1. Szerk.: HAJDÚ P.—KRISTÓ GY.—RÓNA-TAS A. Bp. 1976. 142.; FODOR ISTVÁN: Megjegyzések a zempléni sírról. *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 283.

¹⁷ VÁCZY PÉTER: A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. *Levéltári Közlemények* 8 (1930) 314—331.

¹⁸ PRT. VIII. 268.: sepulchrum Welen, sepulchrum Thati; 269.: sepulchrum Qukar; 271.: sepulchrum Gunter.

¹⁹ III. Béla magyar király emlékezete. Szerk.: FORSTER GYULA. Bp. 1900. (a továbbiakban: III. Béla) 345.

²⁰ W. XI. 56.: sepulchrum Beque. — A magányos sírok nem tűnnek el a diplomákból a XII. század végével. Gyűjtésünkben az alábbi XIII. századi okleveles adatok vonhatók ide: CDCroat. III. 10.: ad sepulchrum Seledini (1201-ből); Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Red. FERDINANDUS KNAUZ. Strigonii 1874. (a továbbiakban: MES I.) 223.: ad sepulchrum sacerdotis [!] Orod (1219-ből); CDCroat. IV. 596.: ad sepulchrum Paxa (1255-ből); CDCroat. V. 25.: inter duas vineas ad sepulchrum Hogue, quod est pro meta (1256-ből); CDCroat. V. 439.: ad unum pirum, ubi est sepulchrum matris

Ha figyelmünket a továbbiakban ez utolsó csoportba sorolt sírokra, tehát Gunreidi, Welen, Thati, Qukar, Gunter, Becen felesége és Beque sírjaira fordítjuk, érdekes következtetésekre juthatunk. Ha e neveket őrző oklevelek bonyolult problematikája (hiteles, interpolált és hamis voltak egyes mondatokra érvényes meg nem állapítása) következtében nem is adhatunk biztos és egyértelmű időpontot arra nézve, hogy mikor foglalták e neveket a ma ránk maradt — vagy annak mintául szolgáló — oklevelek (első ízben) írásba, annyi roppant valószínűnek látszik, hogy ez az időhatár a XI. század végétől a XIII. század első évtizedeiig terjed. Mivel itt kivétel nélkül név szerint megnevezett emberek sírjáról van szó, nem alaptalan feltételezni, hogy olyan emberekről tesznek említést ezek az oklevelek, akik nem tulságosan sok idővel az oklevél (az első oklevél) elkészülte előtt haltak meg, vagyis akiknek neve és emléke még nem ment feledésbe.²¹ Azaz a névvel ellátott személy sírja még nem vált „egy bizonyos ember sírja”-vá, amint ezt a kifejezést az 1177. évi aradi oklevélben megtaláltuk. Noha nincs erre vonatkozóan közvetlen bizonyítékunk, mégis jó okkal gondolhatunk arra, hogy ezek magányos sírok voltak, tehát nem soros temetőkben, de nem is a templom körüli cintermekben feküdtek. Ha tudniillik kis- és nagycsaládi típusú, illetve soros temetőkben feküdtek volna, akkor aligha lenne joga az oklevél írójának a jó néhány, illetve sok sír közül egyet kiemelnie (amint hogy nem is tették meg a scriptorok mindazokban az esetekben, amikor összefoglaló jelleggel számos alkalommal a pogányok sírjait tüntették fel határpontokként), de a temető körüli cimiteriumokban sem nyughattak ezek a halottak, mert ez esetben a templom — amely a temető közvetlen szomszédságában állott — jobb objektumnak mutatkozott volna határjelölőként a sírnál.²²

Ezen a ponton kell kitérnünk arra, hogy ezekre a — feltehetően magányos — sírokra történő utalások birtokok, falvak határjárásában maradtak ránk. A lejegyzésnek tehát nem a temetkezési mód megörökítése volt a célzata, hanem a birtok- vagy faluhatárok lehető pontos rögzítése. Eszerint olyan objektumokat választottak, amelyek elütöttek terepalakzatuktól, ahhoz képest vagy kiemelkedtek (épületek) vagy annak alatta maradtak (árkok, folyómedrek), vagy pedig valamilyen módon behatárolták a teret (utak). Azt a feltételezést, hogy a honfoglaló magyarok sírját fejfa és/vagy hant jelezte,²³ a hant vonatkozásában az írott források tanúsága alapján

Ponyth (1267-ből); MES I. 557.: ad sepulcrum Elze (1268-ból); W. XII. 127.: ad sepulcrum Vtod (1274-ből); HO VIII. 359.: ad metam terream, in que est arbor magna ilicis consignata prope tumulum sive sepulturam Salomonis (1295-ből).

²¹ BALINT CSANÁD — akinek e helyütt mondunk köszönetet több értékes, dolgozatunkban hasznosított szempontot felvető lektori véleményéért — jelentésében ezt írja: „Az Árpád-kori oklevelekben említett sírok név szerint megnevezett emberekhez való kötése... nem kizárólagosan szól amellett, hogy az ott eltemetettek nem sokkal az oklevél elkészülte előtt haltak volna meg... a néprajzosok szerint a steppei népek emlékezete túlterjed a közelmúlt eseményein, ez irányadó lehet a X—XI. századi Magyarország esetében is. Az említett személyek nevének, sírjaik helyének fennmaradása igen sok okból eredhet (pl. nemzedékek óta helyben maradt népesség emlékezhetik ősei temetkezési helyeire; Gunreidi, Gunter esetében pedig az idegen származás is lehet oka az emlékezet fennmaradásának).”

²² XIII. századi adat szerint egyház melletti cinterem szerepel határjárásban: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I. Bearbeitet von HANS WAGNER. Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Siebente Reihe. Graz—Köln 1955. 283.: ad plagam septemtrionalem ad ecclesiam et transit cymiterium (1263-ból).

²³ LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Népkönyvtár 4. szám. Bp. 1944. 489—491.; KOVÁCS LÁSZLÓ: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsástemetkezésük. Alba Regia 11 (1970) 101—102.; NÉMETH PÉTER: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről 1969—1971. Archaeologiai Értesítő 100 (1973) 176. Ld. még BALASSA IVÁN: A magyar temetők néprajzi kutatása. Ethnographia 84 (1973) 232—235.

magunk is osztjuk, s a későbbi évszázadokra nézve is érvényesnek ítéljük. Abból a körülményből, hogy korai — vagy akár későbbi — oklevelekben több alkalommal szerepeltetnek különféle sírokat (akár sírmezőket, akár magányos sírokat), arra a következtetésre jutunk: a sírok fölé bizonynyal hantot, halmot emeltek.²⁴ Ez az a mozzanat ugyanis, ami alkalmassá teszi a sírokat arra a szerepkörre, hogy középkori oklevelek határjárásában határpontokként szerepeljenek.²⁵ Hogy miként, milyen természetesen ágyazódik bele a határok rendszerébe egy sír (s' hogy végtére is itt bizonyosan magányos sírról van szó), jól mutatja III. Béla 1181. évi oklevele határjáró részének szövege: Zeles „prédiumhoz tartozó föld határának kezdete pedig keleti oldalon a Beszen (Becen) nevű falutól indul, és a magyarul tölgynek nevezett fáig halad; azután déli irányba fordul egy, az előbb mondott néven nevezett másik fáig, egészen egy malomig száll alá, és ott átmegy a folyón, és áthalad a cserjésen, amelynek fele Árpád faluhoz tartozik; Árpádtól egyenes határral Szőkéd faluhoz tart, Szőkéd-től alászáll egészen Olasz faluig és egy körtefáig; azután a folyón át, amely Varsány falutól lefelé folyik, a nagy határig tart, és ott a nagy út mentén átmegy Pogány falu határán, és attól a határtól egészen Beszen feleségének sírjáig, és ott a nagy út mentén felhág nyugati irányban egészen Pál (Paul) határáig; azután attól a nyugati résztől továbbhalad hosszasan körbe az előbb mondott Beszen nevű faluig.”²⁶ Ebből a határjárásból világosan kiderül, hogy Becen feleségének sírja Pagan (ma Pogány Baranya megyében) falu és Paul (feltehetően a középkor későbbi századaiban említett, de korunkra nem jutott Páli falu²⁷) határai mentén, tehát lakott településtől távolabb volt, s bizonynyal nem templom mellett, mert arra alkalmasint utalna a határjárás. Feltehető, hogy annak a Beszennek a nevét örököltette meg a Zeles prédium határjárásában szereplő Beszen falu, akinek felesége a falu közelében aludta örök álmát.²⁸

Mint köztudott, Kálmán király 1100 körüli törvénykönyvében külön cikkelyt szentelt annak a kíváncsúnak, hogy „a keresztények temetkezési helyei csak a templomok körüli térségben lehessenek.”²⁹ Ha ezt a törvényt a XI—XII. század fordulóján táján meg kellett alkotni, bizonyosra vehető, hogy a kereszténységgel együttjáró elv (a keresztény holtak templom melletti, cintermekben való temetkezése) nem érvényesült még maradéktalanul. A honfoglalás korban jelen ismereteink szerint a magányos temetkezésnek rangjelző szerepe volt: „a családtól elkülönülve való temetési mód minden nomád népnél a halott magas rangját is jelzi.”³⁰ Nem kell tehát különösen furcsának tartanunk azt, ha a magányos temetkezés gyakorlata nem szakadt meg egy csapásra a kereszténység felvételének történelmi pillanatában,

²⁴ NAGY ÁRPÁD: a 11. jegyzetben i. m. 140.—Gyámolítja ezt a feltételezést az az 1295. évi adat amely a *halom* és a *sír* szót szinonimaként használja, HO VIII. 359.: *prope tumulum sive sepulturam*

²⁵ 1256. évi adat kifejezetten megmondja, hogy egy sír határjelként (*pro meta*) szolgált, CD Croat. V. 25.

²⁶ III. Béla 345. Magyar fordítása: KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—MAROSI ERNŐ: III. Béla emlékezete. Bp. 1981. 107.

²⁷ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. Bp. 1894. 514.

²⁸ Tört. földr. 284.

²⁹ ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904. 192. Magyar fordítása: BEÉR JÁNOS—CSIZMADIA ANDOR: Történetünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001—1949. Nemzeti Könyvtár. Történelem. Bp. 1966. 84.

³⁰ BÁLINT CSANÁD: a 16. jegyzetben i. m. 146. Ld. még MESTERHÁZY KÁROLY: Nemzeti szer-
vezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. 96.

hanem még egy-két évszázaddal később is eleven volt a gyakorlat.³¹ Sajnos, a XI—XII. századi oklevelekben szereplő, magányosan eltemetett emberek társadalmi rangját nem tudjuk megállapítani. Ebben a vonatkozásban még az is keveset mond, hogy az egyik baranyai falu számára feltehetően nevet adó Beszennek a felesége is ezek között van. Mivel ők egy honfoglalás kori temetkezési rítus (a magányosan temetkezés) gyakorlatának folytatói, s mert emléküket környezetük haláluk után is őrzi, jogosít fel annak feltételezésére, hogy a templom körüli temetkezést visszautasító, lakott településtől távol temetkező XI—XII. századi emberek ténylegesen — de talán még jogszerűen is — a pogány hitvilág szertartását követték.

S hogy jogosult a pogány hagyományok szívós, olykor még töretlen, olykor már az új, keresztény viszonyokhoz idomult továbbélésével számolni, azt a régészeti adatokon³² túlmenően két, az írott forrásokból merített példa is frappánsan mutatja. Az egyik: az 1046 táján meghalt Levente (András és Béla hercegek — a későbbi I. András és I. Béla keresztény királyok — bátyja) a XIV. századi krónikakompozíció tudósítása szerint kétségtelenül az egész Magyarországot megrontotta volna pogány bálványimádással, ha tovább él. S mivel Levente nem katolikus módra élt, ezért Taksony falu körül temették el, ahol őse, Taksony nyugszik pogány módon eltemetve.³³ A magányos vezéri sírt kiásó régésznek eszerint legalábbis a XI. század közepéig terjedő időszakot meg kell jelölnie ahhoz, ha a pogány temetkezés szerint eltemetett halottat korhoz kívánja kötni. A másik: a XIII. század elején Iván, a király és Berthold kalocsai érsek lovagja úgy rendelkezett: részletesen felsorolt javait (jövedelmeket, malmokat, szőlőket, réteket, szolgacsaládot) halála után ura, a kalocsai érsek őrízze meg felesége és gyermekei számára. Emellett rendelkezett három lórról is, „amelyekkel feleségem és gyermekeim — mondja Iván — átadnak engem a földnek”, és kikötötte, hogy családja tagjai lelke üdvéért alamizsnát adjanak. Ebből a megfogalmazásból arra lehetne gondolni, hogy a feltehetően két generációval korábban nyugatról bejött családból származó Iván lovagot³⁴ még az 1200-as évek elején is a honfoglaló magyarokra jellemző lovastemetkezéssel helyezték örök nyugalomra.³⁵ Az oklevél további része azonban kétségtelenné teszi, hogy erről szó sincs, hiszen Iván gondoskodott prédiumból Domokos bán Szent Mária hegyi (borsmonostori) barátai számára, s — mint az oklevél Iván nevében hírül adja — „úgy rendelkeztem, hogy a temetkezőhely számomra és feleségem számára náluk legyen.”³⁶ Iván lovag tehát kolostorban temetkezett, amint ez előkelő keresztényhez illik, de annyiban már sikerült magyarrá válnia s átvennie a pogány szokásokat idéző magyar hagyományt, hogy a lovat, amelynek sírba nem került részeit a pogány korban toron költötték el, most is halotti tor céljára áldozták fel, anélkül azonban,

³¹ A fentebb a 20. jegyzetben elősorolt, magányos sírokat említő XIII. századi okleveles adatok megengedik annak feltételezését, hogy a különálló temetkezés gyakorlata még a XIII. században sem szűnhetett meg. Elméletünk szempontjából fontos lenne a XIV. századi oklevelek ilyen szempontú vizsgálata; ennek elvégzése a jövő kutatások feladata.

³² BÁLINT CSANÁD: A magyarság és az ún. bjelo brdói kultúra. Cumania. Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei IV. Archaeologia. Kecskemét 1976. 241.

³³ *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Edendo operi praeiit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937. 344.

³⁴ BELITZKY JÁNOS: Sopron vármegye története I. Bp. 1938. 430. Vö. WERTNER MÓR: A Frankóai. Turul 10 (1892) 114.

³⁵ Így vélte BELITZKY JÁNOS: a 34. jegyzetben i. m. 205.

³⁶ NAGY IMRE: Sopron vármegye története. Oklevéltár I. Sopron, 1889. 6.: *pretere a et tres equos, cum quibus uxor mea et pueri mei terre me commendat, et elemosinas pro anima mea largiantur*; 7.: *et sepulturam mihi apud ipsos et uxori mee ordinavi.*

³⁷ Vö. SINKOVICS ISTVÁN: A magyarság magánélete. Magyar művelődéstörténet I. Szerk.: DOMANOVSKY SÁNDOR. H. é. n. 325.

hogy a ló bizonyos részeit az emberrel együtt eltemették volna.³⁷ A temetkezés keresztény szertartása mögé a pogány hitvilág egy új tartalmat nyert eleme szüremkedett be.³⁸

Vajon igazolható-e ezek ismeretében Bakay Kornél állítása: „Hiába élt azonban a pogány örökség az uralkodó osztály tagjainak egy részében, a 10. század második felétől, utolsó harmadától — eddigi ismereteink szerint — egyetlen gazdag vezéri sírt sem ismerünk. Hová temetkeztek a honfoglaláskor fényes öltözetű, pompás fegyverzetű és lószerszámú előkelőinek unokái, dédunokái? Nyilvánvalóan a templomok közelébe, mégpedig minden cifraság, minden melléklet nélkül.”³⁹ Ha jelenleg a X. század közepén, második harmadán túl egyetlen gazdag vezéri sírt sem ismerünk, még nem jelenti azt, hogy ilyenek nem is voltak. Mert hiszen hogy voltak, azt Levente példája bizonyítja; Vata és fia, János, továbbá a Deliberatióban említett, XI. század közepén élt pogánykodó urak⁴⁰ példája pedig valószínűsíti. Nem inkább arról van-e szó, hogy régészeink túl szűken vonták meg a gazdag vezéri (tehát pogány) sírok számára „engedélyezett” időszakaszt, hogy szinte még a kereszténység magyarországi térnyerése előtt lezárták annak korát? A honfoglalás kor előkelőinek unokái, dédunokái közül még bizonyára nagyon sokan nem a templomok közelébe temetkeztek, sőt fenti okfejtésünk még azt sem tekinti a lehetetlenségek közé tartozónak, hogy az unokák unokái, vagy a dédunokák dédunokái (tehát a XI. század végi és XII. századi tehetősök) közül számosan szintén nem a templomokat körülövező cintermekben, hanem lakott emberi településeket elkerülve magányosan temetkeztek. A pogányság gyökerei talán valamivel mélyebbek lehettek a magyar társadalom különböző rétegei körében annál, amit a feudalizmus propagálását szolgáló forrásaink (mindenekelőtt törvényeink, valamint a krónikák és legendák) alapján következtetni lehet.

³⁸ LÁSZLÓ GYULA: a 23. jegyzetben i. m. 456., 479—480.

³⁹ BAKAY KORNÉL: A magyar államalapítás. Magyar história. Bp. 1978. 25.

⁴⁰ Gerardi Moresenae aecclesiae sev Csanadiensis episcopi Deliberatio svpra hymnm trivm pverorum. Edidit GABRIEL SILAGI. Corpvs Christianorvm. Continuatio Mediaevalis XLIX. Tvrnholti 1978. 85.: more ethnicorum.

DONNÉES RELATIVES AUX SÉPULTURES DANS NOS CHARTES
PRÉMÉDIÉVALES

Dans son étude, l'auteur soumet à l'examen les références relatives aux tombes; références qui sont attestées dans les chartes de langue latine en Hongrie aux XIe et XIIe siècles, lorsqu'on décrit les limites des différentes propriétés. Les chartes ont gardé de différentes informations sur les tombes. Elles fournissent des précisions tantôt sur l'âge du mort (tombe de jeune fille), tantôt sur son ethnie (tombeaux de Pétchenègues), ou bien sur la qualité de païen des morts (tombeaux de païens). Entre le fin du XIe siècle et le début du XIIIe siècle, les chartes font connaître plusieurs fois des tombeaux de personnes nommément connues; tombeaux qui sont certainement isolés (et non pas situés dans un cimetière). Ce mode de sépulture est particulièrement intéressant, car vers 1100 une loi avait prescrit en Hongrie aux chrétiens de choisir pour sépulture le cimetière qui se trouve à côté de l'église. De là et d'autres indices on peut conclure que les éléments païens — parfois avec un contenu modifié — se transmettaient chez les Hongrois longtemps après la christianisation.

Дьюла Кришто

ДАННЫЕ, КАСАЮЩИЕСЯ ЗАХОРОНЕНИЙ,
В РАННИХ ВЕНГЕРСКИХ ГРАМОТАХ

Предметом исследования данной работы являются те данные венгерских грамот XI—XII вв., которые указывают на место захоронений, упомянутых при описании границ земельных владений. В грамотах имеются самые различные сведения о могилах, которые указывают то на возраст мертвых (девичья могила), то на их народность (могилы печенегов), то на их языческие верования (могилы язычников). В период с конца XI в. до начала XIII в. в грамотах часто встречаются сведения о могилах конкретно названных лиц. Эти последние несомненно являются могилами, не расположенными в пределах кладбищ. Этот способ погребения заслуживает внимания особенно потому, что уже с 1100 г. существовал закон для христиан об обязательном погребении на прицерковных кладбищах. На основе вышесказанного и других данных можно прийти к выводу, что в течение долгого времени после принятия венграми христианства языческие элементы прочно удерживались, хотя иногда с измененным содержанием.

A XII. SZÁZADI FŐURI CSOPORTHARCOK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

Az 1160-as években — III. István uralkodása első felében — a középkori magyar állam XII. századi történetének legválságosabb időszakát élte át. E néhány esztendő során Európa egyik leghatalmasabb országa, a bizánci birodalom a magyar királyság hűbéri alávetésére tört. Politikai célja elérése érdekében Bizánc császára, a baszileusz a törvényes uralkodóval szemben II. László és IV. István személyében trónkövetelőket, illetve ellenkirályokat léptetett fel és vett pártfogásába.¹ A történeti kutatás kimutatta: az 1156—1157 óta meglehetősen feszült magyarországi viszonyok² és a bizánci expanzív kísérletek nyomán fellángoló belviszályok, trónharcok nagymértékben elősegítették azt, hogy ezekben az években a viláгурalmi terveket követelő Manuél Komnénosz császár meghatározó módon beleszólhatott a magyar királyság sorsának alakulásába.³

A polgári történetírás e trónharcokat a magyar trónöröklési jog rendezetlenségével, különféle trónöröklési elvek létevel, illetve mindenféle öröklési elv hiányával magyarázta.⁴ A marxista történettudomány ezzel a felfogással szemben helyesen mutatott rá arra, hogy a bizánci beavatkozásra lehetőséget adó főuri csoportharcok, pártküzdelmek mögött nem egyes trónbetöltési elvek megléte vagy éppenséggel ezek hiánya húzódik meg, hanem a vezető főuri frakciók különböző politikai, gazdasági és ideológiai érdekeinek összeütközéséről van szó, amelyhez a trónviszályok csak „formát szolgáltattak.”⁵

¹ A magyar királyság elleni bizánci expanzív törekvésekre ld. MAKK F.: Megjegyzések III. István történetéhez. Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Historica LXVI. Szeged 1979. (továbbiakban: MAKK 1979.) 29—42.

² II. Géza uralkodása utolsó időszakának belpolitikai küzdelmeire ld. MAKK F.: Megjegyzések II. Géza történetéhez. Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Historica LXII. Szeged 1978. (továbbiakban: MAKK 1978.) 3—23.

³ Erre ld. pl. PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899.² 295.; DEÉR J.: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. 136.; MORAVCSIK GY.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. (továbbiakban: MORAVCSIK 1953.) 78.; MOLNÁR E. (szerk.): Magyarország története I. Bp. 1971.³ (a vonatkozó rész SZÉKELY GY. munkája; a továbbiakban: SZÉKELY 1971.) 74.

⁴ PAULER: i. m. 295.; MARCZALI H.: Magyarország története. Bp. 1911. 121.; SCHERER F.: Komnénosz Mánuel bizánci császár (1143—1180) viláгурalmi törekvései. Gyula 1911. 99—100.; DEÉR J.: Pogány magyarság — keresztény magyarság. Bp. 1938. 126., 131.; GYÓNI M.: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Magyar—görög tanulmányok 7. Bp. 1938. 55—56.; HÓMAN B.—SZEFÜ GY.: Magyar történet I. Bp. 1939.⁶ (továbbiakban: HÓMAN 1939.) 287., 361., 377.

⁵ MOLNÁR E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bp. 1949.³ (továbbiakban: MOLNÁR 1949.) 315., 320—322., LEDERER E.: Az egyház szerepe az árpádkori Magyarországon. Századok 1949. (továbbiakban: LEDERER 1949.) 84.; ELEKES L.—LEDERER E.—SZÉKELY GY.: Magyarország története az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. (a vonatkozó rész LEDERER E. munkája; a továbbiakban: LEDERER 1961.) 73., 98.; ELEKES L.: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 73—74.; SZÉKELY 1971. 74.; KRISTÓ GY.: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. (továbbiakban: KRISTÓ 1979.) 59.

A szemben álló úri frakciók küzdelmének vizsgálata során a marxista kutatás a korabeli magyar uralkodó osztályt két nagy csoportra: *egyháziakra* és *világiakra* választotta szét, s arra a következtetésre jutott, hogy a XII. század közepétől néhány évtizeden át a hazai belpolitikai életet alapvetően e két főúri csoport, illetve párt egymás elleni hatalmi küzdelme határozta meg. Királyok, ellenkirályok és trónkövetelők e két frakció támogatásával vívták meg harcukat a királyi koronáért.⁶ E koncepció legrészletesebben kifejtett változata szerint a baszileusz által támogatott „görögbarát” ellenkirályok (II. László és IV. István) hívei — a bács-kalocsai érsek-séghez tartozó egyházi hatalmasságok mellett — elsősorban a világi nagyurak voltak, míg az ellenük harcoló III. Istvánt mindenekelőtt az egyházi nagybirtokosság támogatta.⁷

Mi azonban nem tudjuk elfogadni sem azt, hogy a XII. század közepének hatalmi harcaiban a magyar uralkodó osztály egyháziakra és világiakra különült volna el, sem azt, hogy amíg III. Istvánt az egyházi előkelők pártja, addig az ellenkirályokat a világi nagyurak pártja támogatta volna. Véleményünk szerint ez a koncepció részben a XII. század közepi európai nagypolitika egyik fő erővonalának: a német-római császárság és a pápaság küzdelmének, részben pedig a magyarországi feudális biroktípusok két nagy (egyházi és világi) tényezőjének mechanikus rávetítése a magyar belviszonyokra.⁸

A rendelkezésünkre álló gyér számú kútfők adatai sajnos nem elégségesek az egyes úri frakciók társadalmi összetételének pontos meghatározására. Az azonban forrásaink révén teljes egyértelműséggel megállapítható, hogy a trónviszályokban részt vevő és küzdelmeikben külföldi hatalmak segítségét is igénybe vevő nagyúri csoportok midegyikébe *egyaránt* tartoztak világi és egyházi előkelők.

1162-ből III. Istvántól egyetlen oklevél maradt ránk. A diploma tanúnévsora szerint 1162 közepén a menekülő félben levő III. István főemberei között az egyházi előkelőket Lukács esztergomi érsek, Mikó kalocsai érsek, Macharius püspök és Beloslaus prépost, a világi nagyurakat Heidrik nádor, Gabriel udvarispán, Ampud, Lőrinc, Ruben, Fulco és Dénes comes képviselték.⁹ Az uralkodói hatalmat megszerző II. Lászlónak (1162 július—1163 január) komoly társadalmi bázisa volt az országban, a főurak egy jelentős része elfogadta őt királyának. Az ellenkirály uralmával kapcsolatban így vagy úgy állást foglaló konkrét személyek magatartásáról csak annyit tudunk, hogy Lukács érsek a leghatározottabban szembefordult II. Lászlóval, viszont Mikó érsek — III. István egykori híve — melléállt, és királlyá koronázta a trónkövetelőt.¹⁰ Nem lehet kétséges, hogy a kalocsai főpaphoz hasonlóan más egyházi hatalmasságok is elfogadták uralkodójuknak II. Lászlót. A bizánci császár által támogatott két ellenkirály társadalmi bázisa azonban nem volt azonos, mivel IV. Istvánt (1163 január—1163 június) kezdettől fogva az uralkodó osztály jóval kisebb része támogatta, mint II. Lászlót. Erre egyértelműen rávilágítanak 1162 nyarának eseményei, amikor is a magyar urak még bizánci nyomásra sem voltak hajlandók királyukká

⁶ Erre ld. LEDERER 1949. 84—85.; MORAVCSIK 1953. 78., 80.; LEDERER 1961. 98., 99., 100., 101. 102.; ELEKES: i. m. 80., 83.; BARTHA A.: A magyar történelem problémái 1526-ig. Történelmi Szemle 1968. 114.; GY. MORAVCSIK: Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. 80.

⁷ LEDERER 1961. 101—102.

⁸ A magyarországi feudális földmagántulajdon alapvető formáira ld. LEDERER E.: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 31—206.; ELEKES: i. m. 65—66.

⁹ NAGY J.: Sopron vármegye története. Oklevéltár I. Sopron 1889. 2.szám.

¹⁰ E. SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum I—II. Bp. 1937—1938. (továbbiakban: SRH) II. 200—201., 336—337.; A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I—III. Bp. 1937—1938. (továbbiakban: G) 1095.

megtenni István herceget, viszont készséggel trónra ültették a baszileusz másik pártfogoltját, László herceget.¹¹ De IV. István hívei között is voltak egyháziak és világiak. Mígeln Henrik idevonatkozó tudósítása mellett — hogy ti. „Istvánt, László király öccsét néhány püspök és úr megkoronázta az ország számára”¹² — erre vall IV. István egyetlen, 1163. évi oklevele. Ennek tanúnévsorában a világi urakat Belus bán, Tamás nádor, Hendrik bodrogi, Esau csanádi comes neve, míg az egyházi előkelőket Mikó bácsi érsek — aki IV. Istvánt is megkoronázta —, Miklós váradi, Macharius pécsi püspök és István választott csanádi püspök neve jelzi.¹³

Az oklevél alapján kétségtelen, hogy az ország déli — egyházzal részben a bács-kalocsai, részben pedig az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozó — s a bizánci behatolás irányában fekvő területeinek egyházi vezetői IV. István udvarában, kíséretében tartózkodtak, tehát nyilvánvalóan kiszolgálták és támogatták az ellenkirályt. Hasonló megállapítás tehető a világi urak vonatkozásában is, hiszen az országos főtisztviselők mellett a bodrogi és a csanádi comes neve olvasható a tanúnévsorban a megyésispánok közül. Nem lehet azonban azt állítani, hogy IV. István hívei területi alapon különíthetők el III. István támogatóitól, ámbár Bizánc földrajzi közelsége az ország déli részein a főemberek magatartására befolyásoló tényezőként hathatott. A Képes Krónika egyik passzusának vizsgálata kapcsán a kutatás ugyanis úgy foglalt állást, hogy a Dunántúlon, tehát nyugati országrészben birtokos Csák-nemzetség IV. István odaadó híve volt¹⁴. Fel kell tehát tételeznünk azt, hogy — a világi előkelőkhöz hasonlóan — az egyháziak közül sem csak az oklevélben szereplő főpapok fogadták el királyuknak IV. Istvánt, velük együtt más egyházi főemberek is kiszolgálhatták és támogathatták az ellenkirályt. A tények azt mutatják, hogy az egyházi előkelők — sajátos helyzetüknél fogva — még a világiaknál is kevésbé köthetők mereven egy — egy király vagy annak ellenfele táborába, hiszen III. István 1163—1166 között kelt okleveleinek tanúsága szerint IV. István egyházi hatalmasságai közül Mikó érsek, Macharius és István püspök az ellenkirály bukása (1163. június 19.) után III. István uralmának hívei közé léptek.¹⁵ Ezen adatok fényénél

¹¹ A. MEINEKE: Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnæ 1836. (továbbiakban: K) 203.; J. A. v. DIETEN: Nicetae Choniatae Historia. Corpus fontium historiae Byzantinae XI/1. Series Berolinensis. Berolini et Novi Eboraci 1975. (továbbiakban: N) 127.; G 1095.

¹² SRH II. 201.; Képes Krónika. Kálty Márk krónikája a magyarok tetteiről. Fordította és a jegyzeteket összeállította: GERÉB L. Bp. 1959. 236.

¹³ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae II. Red.: T. SMÍČIKLAS. Zagrabiae 1094. 94. szám. — Más szövegkiadás szerint az oklevél tanúnévsorában szerepel még Broccha (Baracska) udvarispán, Boricius (Borics) bán és Adrianus (Adorján) comes neve is (G. FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II. Budae 1829. 166.). Ha ez a tanúnévsor hitelesnek bizonyul, akkor ez azt jelenti, hogy ezek a világi előkelők is IV. István hívei közé tartoztak. Borics boszniai bán személyére ld. N. KLAJČ: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Zagreb 1976. 455.

¹⁴ SRH I. 300. — III. István hívének, Hahótnak és a IV. Istvánt támogató Csák-nemzetségnek az összecsapására ld. KARÁCSONYI J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I—III. Bp. 1900—1901. II. 116.; MÁLYUSZ E.: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58. Bp. 1971. 58—59., 80—81. Egyébként a IV. István-féle oklevélben szereplő Baracska curialis comes is dunántúli főúr volt (KARÁCSONYI: i. m. I. 203.).

¹⁵ IPOLYI A.—NAGY J.—VÉGHÉLY D.: Hazai okmánytár VI. Bp. 1876. (továbbiakban: HO) 3—4.; JAKUBOVICH E.: XII. századi oklevéltöredékek. Levéltári Közlemények 1924. 157. (Az utóbbi oklevél keletkezésének idejére ld. KUBINYI A.: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. Levéltári Közlemények 1975. 66. 61. jegyz.); A zichi és vásonekei gróf Zichy-család idős ágának okmánytára I. Pest 1871. (továbbiakban: ZO) 2.; Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította JAKUBOVICH E. és PAIS D. Tudományos Gyűjtemény 30. Pécs 1929. 45. III. István semmiféle szankciót nem alkalmazott a legfőbb ellenségeinek királyi hatalmát legalizáló Mikó kalocsai érsekkel szemben. Nyilvánvalóan fontosabb volt számára az érsek megnyerése, mint eltaszítása. Valószínű

meglehetősen változatos képet mutat Mikó kalocsai érsek politikai magatartásának alakulása ezekben az években. A II. Géza halálát követő első hetekben még III. István kíséretében volt található, 1162 júliusában már csatlakozott II. Lászlóhoz, 1163 első felében IV. István szolgálatában állt, ennek menekülése után egy, 1163—1164-re datálható oklevél szerint már ismét III. Istvánt támogatta.¹⁶ Az a tény, hogy a főúri pártharcok során a kalocsai és az esztergomi főpap politikai törekvései rendszerint keresztezték egymást, s a két érsek többnyire szemben álló nagyúri frakciók vezetői közé tartozott, nyomatékkal hívja fel a figyelmet arra a rivalizálásra, amely az esztergomi és a kalocsai érsekség között korszakunkban különös élességgel folyt a magyar egyház vezető helyéért. Ugyanakkor gyér adataink azt mutatják, hogy a világi előkelők körében szintén megfigyelhető a pártállás megváltoztatása a trónviszályok idején. Esau comes 1163 első felében IV. István udvarában volt, 1165-ben viszont III. István király szűkebb környezetében találjuk őt.¹⁷

Az egyes főúri frakciók nagyságának és erejének a pártharcok során történő gyarapodására, illetve csökkenésére forrásaink közül különösen Mügeln Henrik krónikája és a kortárs bizánci történétírók, Kinnamosz és Nikétasz munkái szolgáltatnak számos igen szemléletes tudósítást.¹⁸ A szemben álló csoportok egyházi és világi elemeinek körében egyformán megnyilvánuló gyakori pártváltoztatások ugyancsak azt igazolják, hogy eleve nem lehet a XII. század közepének magyar uralkodó osztályát mechanikusan két, összetételében homogén — *egyházi*, illetve *világi* — frakcióra szétválasztani. Véleményünket perdöntő módon bizonyítja Barbarossa Frigyes császár egyik korabeli levele.¹⁹ A levél háttérében az áll, hogy 1163. évi kudarca után IV. István, mivel csalódott a III. Istvánnal egyezséget kötő bizánci uralkodóban, segítségért Frigyes császárhoz folyamodott. E lépése következtében a magyarországi trónharcokban érdekelt felek figyelme Barbarossa felé fordult. I. Frigyesnek — valószínűleg 1163—1164 fordulóján²⁰ — Eberhard salzburgi érsekhez írott levele szerint ekkoriban három követség érkezett Magyarországról a császárhoz. Az egyiket IV. István küldte, hogy elvesztett koronája visszaszerzéséhez támogatást kérjen.

III. István, hogy "előzőtt nagybátyja" akcióját meghiúsítsa, szintén elküldte követeit Frigyeshez. A kiélezett magyar belpolitikai helyzetre, az uralkodó osztály megosztottságára vet fényt az, amit a császár a hozzá érkezett *harmadik* követségről ír. Eszerint a magyar föld sok bárója és előkelője e követség útján juttatta kifejezésre azt, hogy szívesen helyezné magát a császár uralma alá, s ezért nagy tiszteletet tanúsít a császár és annak birodalma iránt.²¹ Ez azt jelzi, hogy a magyar uralkodó osztályon belül volt egy olyan csoport is, amelyik sem III. István, sem IV. István uralmát nem

PAULER véleménye (i. m. 309.), mely szerint az a főpap, aki 1165-ben III. István megbízásából a béke kötés tárgyában Manuél császárt felkereste (K 247.), Mikó kalocsai érsek volt. Élvezte a király a bács-kalocsai érsek támogatását Prodanus zágrábi püspök áthelyezésének ügyében is, amely III. Sándor szerint a kánonok ellenére történt (W. HOLTZMANN: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. Századok 1959. 410.). — A IV. István-féle diplomában ugyancsak szereplő Miklós váradi és Bernaldus zágrábi püspökök közül az utóbbiról nincsenek további adataink. Viszont bizonyosra vehető, hogy Miklós püspök — aki II. Géza idejében a királyi kápolna vezetője volt — IV. István bukása után III. István egész uralkodása folyamán megmaradt a váradi egyház élén, majd III. Béla alatt 1181 és 1183 között az esztergomi érseki széket birtokolta. Pályafutására ld. KUBINYI: i. m. 94., 112., 113.

¹⁶ HO VI. 3.

¹⁷ C II. 94. szám; ZO I. 2.

¹⁸ SRH II. 201—202.; K 216., 217., 224—225., 226., 239.; N 128.

¹⁹ H. SÜDENDORF: Registrum oder merkwürdige Urkunden für die deutsche Geschichte I. Jena 1849. 21. szám.

²⁰ Nem fogadható el PAULER véleménye, aki 1163 elejére datálja a levelet (i. m. 299).

²¹ Ld. 19. jegyz.

fogadta el, hanem nyílt beavatkozásra szólította fel a császárt, s az országot felajánlotta Barbarossának. I. Frigyes 1163 október óta Itáliában tartózkodott, ahol újabb itáliai hadjáratával foglalkozott, amely a dél-itáliai normann királyság ellen irányult volna.²² A német-római császár Itália meghódítását fontosabbnak tartotta a maga számára, mint a magyar trónviszályokba való közvetlen beavatkozást, különösen miután riválisa, Manuél is IV. István bukása után kiszorult Magyarországról. Éppen ezért Frigyes 1164 márciusában Parmában elutasította IV. István segítségkérő követeit.²³ Ugyanakkor a német uralkodó híveire és szövetségeseire — a cseh királyra, az osztrák hercegre és a stájer örgrófra — bízta a magyar helyzet alakulásának figyelemmel kísérését, s azt is meghagyta nekik, hogy szükség esetén tegyék meg a birodalmi érdekeknek megfelelő lépéseket.²⁴ A salzburgi érsekhez írott császári levél tehát ékes bizonyítéka annak, hogy 1163—1164 táján mindenképpen a magyar feudális urak osztálya nem két, hanem legalább *három* frakcióra hasadt szét. Nem ismerjük e harmadik főúri csoport társadalmi összetételét; elképzelhető, hogy e harmadik csoportosulás vezetőinek egy részét azok között a nyugati lovagok között kell keresnünk, akik a XII. század közepén jöttek Magyarországra.²⁵

Az egyházi és világi előkelők pártállásának gyakori változtatása miatt e nagyúri csoportok, illetve pártok nem bizonyultak szilárd és állandó politikai képződményeknek.²⁶ A csoportküzdelmekben, trónviszályokban az egyházi és világi előkelők állásfoglalását döntő mértékben az határozta meg, hogy az adott történelmi pillanatban hol, melyik párt oldalán, melyik trónkövetelő, király vagy ellenkirály támogatásával bízhattak addigi helyzetük megtartásában, vagy remélhettek nagyobb politikai, anyagi s más hasznot és előnyt szerezni maguknak. A királyi hatalom gazdasági és politikai túlsúlya következtében ebben az időben az uralkodó osztály tagjai még nem voltak képesek az önálló fellépésre, ezért céljaik elérésére különösen alkalmasnak látszott a királyi dinasztia belüli trónviszályok szítása. Ugyanis „az uralomváltozás a kíséretek, a tanács, az előnyökkel járó tisztségek cseréjét” eredményezte.²⁷

A korabeli magyar külkapcsolatok alakulása azt mutatja, hogy a nagyúri csoportok — a megelőző időkhöz hasonlóan — egymás elleni küzdelmükben mindig ahhoz a külföldi hatalomhoz fordultak segítségért, amelytől egy adott helyzetben a legnagyobb támogatást várhatták. A források alapján egyáltalán nem igazolható az a nézet, mely szerint korszakunkban a főúri pártok közül az egyik (ti. az egyházi nagybirtokosság) támasza a pápaság, a másik (ti. a világi nagybirtokosság) külföldi szövetségese a bizánci császárság lett volna.²⁸

I. Frigyes idézett levelének tanúsága szerint egyazon pillanatban a szemben álló nagyúri frakciók mindegyike, még IV. István csoportja is, a német-római császártól — s nem a bizánci baszileusztól vagy a pápától — igyekezett támogatást szerezni.²⁹ Más tények is határozottan ellentmondanak a fenti koncepciónak. Így III. István, aki e vélemény szerint „az egyházi párt” királyának lenne tekinthető, III. Sándor pápa egyik legfőbb szövetségésével, Manuél bizánci császárral vívott küzdelmében — a keleti (bizánci) egyházhoz tartozó halicsi fejedelem mellett — azokra a nyugati

²² K. HAMPE: Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer. Heidelberg 1968.¹² 175—176.; K. JORDAN: Investiturstreit und frühe Stauferzeit 1056—1197. München 1973. 137.

²³ G 481.

²⁴ SUDENDORF: i. m. 22. szám.

²⁵ A II. Géza és III. István uralkodása idején Nyugat-Európából Magyarországra jött lovagok e szerepére utal KRISTÓ GY. a tizkötetes Magyarország története vonatkozó részének kéziratában.

²⁶ MOLNÁR 1949. 319. 28. jegyz.

²⁷ ELEKES: i. m. 74.: KRISTÓ 1979. 64., 66.

²⁸ LEDERER 1949. 85., MORAVCSIK 1953. 78.; LEDERER 1961. 99—102. UNGER M. — SZABOLCS O.: Magyarország története. Rövid áttekintés. Bp. 1979⁴. 25.

²⁹ SUDENDORF: i. m. 21. szám.

uralkodókra, illetve fejedelmekre (a német császárra, a cseh királyra, az osztrák hercegre) támaszkodott, akik szemben álltak III. Sándor gregoriánus pápaságával, s az ellenpápák legfőbb védelmezői voltak. Ezek után teljesen érthető, hogy — a nemzetközi küzdőtéren Manuél szövetségét élvező — III. Sándor pápa a görögbarát ellenkirályokkal igyekezett kedvező kapcsolatokat létesíteni.³⁰ A világi nagybirtokosság és Manuél bábjának, illetve politikai játékszerének minősített II. László³¹ hajlandónak is bizonyult együttműködni „az egyházi párt” legfőbb külföldi támaszának megtett III. Sándor pápával, amikor ennek kérésére szabadon engedte börtönéből egyik legnagyobb ellenségét, Lukács érseket.³² III. Sándor és IV. István viszonya meglehetősen felemás volt. A magyar király ugyanis az 1161. évi egyházi konkordátum alapján nem engedélyezte a hazai egyházfők Rómához való fellebbezését, és pápai legátusokat sem fogadtak be az országba,³³ a pápa — 1163. május 29-i levele szerint — ausztriai és magyarországi híveit mégis azért kívánta mozgósítani, hogy azok akadályozzák meg I. Frigyes azon hadjáratát, amelyet a német császár III. István érdekében IV. István ellen tervezett indítani.³⁴ A pápa nyilvánvalóan attól tartott, hogy Barbarossa közvetlen beavatkozása nyomán Magyarország IV. Viktor ellenpápát fogadja el, ami természetesen nagymértékben gyengítette volna III. Sándor nemzetközi helyzetét. III. Sándor számára teljesen közömbös volt a magyarországi főúri csoportok konkrét társadalmi összetétele; a gregoriánus pápaság kész volt minden olyan nagyúri frakcióval szövetkezni, s azt lehetősége szerint támogatni, amelyik szemben állott III. Sándor fő ellenségével, a német-római császárral.

Összefoglalásul tehát megállapíthatjuk, hogy a XII. század közepén a főúri frakciók nem egyházi, illetve világi alapon szerveződtek. A trónviszályok során az uralkodó osztály tagjai — akár egyháziak, akár világiak voltak — saját hatalmi politikai, gazdasági s egyéb érdekeiktől vezérelve mindig ahhoz a félhez csatlakoztak, amelyiktől a legnagyobb előnyt remélték, s így a szemben álló csoportok mindegyikében egyaránt helyet kaptak egyházi és világi előkelők. A királyok, ellenkirályok és trónkövetelők, valamint a mögöttük felsorakozó főurak céljaik elérése érdekében válogatás nélkül kértek segítséget a különböző külföldi uralkodóktól. Ez utóbbiak pedig — tekintet nélkül a nagyúri pártok társadalmi összetételére — saját politikai befolyásuk növelése céljából bármelyik magyarországi frakcióval hajlandók voltak szövetséget kötni.

Végül úgy véljük, hogy a magyar uralkodó osztály politikai rétegződésével és a főúri csoportok külföldi szövetségkeresésével kapcsolatban — az 1160-as évek konkrét eseményeiből — levont tanulságok nemcsak a tárgyalt rövid időszakra, hanem a XII. század egészére jellemzőnek tekinthetők.³⁵

³⁰ Egyébként a korabeli nemzetközi politikai erőviszonyoknak és a reális lehetőségeknek megfelelően az egymással rivalizáló magyarországi főúri csoportok érdemi (elsősorban komoly pénzügyi és katonai) támogatást főképpen a német birodalomtól és a bizánci császárságtól — illetve ezek szövetségeseitől — várhattak. A rendkívül nehéz helyzetben levő III. Sándor pápa maga is idegen támaszra szorult. Mindezt világosan mutatja IV. István külpolitikai szövetségkeresése. A trónkövetelő először Barbarossa Frigyeshez (1157—1158), majd Manuélhoz (1158—1160), azután ismét a német uralkodóhoz (1160—1161) folyamodott segítségért. 1162—1163-ban bizánci pártfogást élvezett, 1163—1164 fordulóján Frigyesztől kért támogatást, ettől kezdve haláláig újból a baszileuszi volt legfőbb külföldi szövetségese (ld. MAKK 1978. 7—17.; MAKK 1979. 29—37.). — III. Sándor és Manuél kapcsolatára ld. F. CHALANDON: *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles* II. Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180). Paris 1912. 558—565.; M PACAUT: *Alexandre III*. Paris 1956. 113., 233—234.; JORDAN: i. m. 139.

³¹ LEDERER 1961. 101.; MORAVCSIK 1953. 88.

³² G 1095.

³³ G 1032. — Az 1161. évi magyar—papai egyházi megállapodásra ld. MAKK 1978. 19—20.

³⁴ J. PFLUGK-HARTTUNG: *Acta pontificum Romanorum inedita* II. Graz 1958. 417. szám.

³⁵ A XII. századi főúri pártharcok részletes történetére ld. MAKK F.: *Magyar—bizánci kapcsolatok a XII. században*. Szeged 1978. (kéziratos kandidátusi értekezés) passim.

A L'APPRÉCIATION DES LUTTES DE GROUPES SEIGNEURIAUX AU XIIe SIÈCLE

Dans notre historiographie la conception suivante s'est propagée: aux luttes pour le trône au XIIe siècle, deux grands groupes — c'est-à-dire le parti des aristocrates ecclésiastiques et le parti des aristocrates laïques — de la classe dominante avaient participé. Selon cette conception, l'allié le plus important des aristocrates ecclésiastiques était la papauté grégorienne, tandis que les seigneurs laïques étaient soutenus dans leur lutte par l'empire byzantin.

Mais l'auteur dans son étude expose sa position suivante: les fractions de grands féodaux ne se sont pas organisées sur une base ecclésiastique ou sur une base laïque. Aux cours des luttes pour le trône, les membres de la classe dominante — ecclésiastiques ou laïques — se ralliaient toujours à la partie (au parti) de qui ils espéraient acquérir les plus grands avantages, suivant leurs intérêts de pouvoir, politique, idéologique économique et d'autres. Selon l'auteur, dans chacun des groupes de grands seigneurs opposés, les aristocrates ecclésiastiques et les aristocrates laïques ont également trouvé leurs places. Les rois, les rois rivaux, les prétendants au trône et les groupes seigneuriaux derrière eux, demandaient de l'aide sans choix à de différentes puissances étrangères (allemande, papale, byzantine, tchèque, russe etc.) pour réaliser leurs propres buts.

Ференц Макк

К ОЦЕНКЕ БОРЬБЫ МАГНАТСКИХ ГРУППИРОВОК В XII В.

В венгерской исторической науке получила широкое распространение точка зрения, согласно которой на протяжении XII в. в борьбе за престол принимали участие две большие группировки господствующего класса — партия церковной верхушки и партия светской аристократии. Согласно этой концепции главным союзником церковной верхушки являлось григорианское папство, однако светских магнатов поддерживала Византия. В статье автор приходит к выводу, что группировки феодалов формировались не на этом основании. В борьбе за престол все представители господствующего класса — как церковные так и светские — руководствовались своими собственными (политическими, экономическими, идеологическими и т. д.) интересами. Они всегда поддерживали ту сторону, которая более надежно способствовала достижению желаемых преимуществ. По мнению автора в обеих группировках мы находим представителей церкви и светской аристократии. Короли — как настоящие так и избранные противной партией —, претенденты на престол и их партии одинаково использовали иностранную (немецкую, византийскую, чешскую, русскую и т. п.) помощь в осуществлении своих целей.

A Szeged Árpád-kori történetével foglalkozó kutatók figyelmét csak a közel-múltban keltette fel egy 1225-ben kiállított oklevél, holott az kiadott formában már hosszú évtizedek óta ismert volt. Az eredetiben ránkmaradt diplomából a következőket tudjuk meg: György fia Péter a garamszentbenedeki apátsághoz tartozó Ság falu határából 10 ekényi földet akart kihasítani és magának megszerezni. Az ügy Gyula nádor elé került, akinek ítélete szerint Lőrinc garamszentbenedeki apátnak szerzetestestvérével, Péter presbiterrel és curialis comesével együtt Nemel poroszló jelenlétében esküvel kellett bizonyítani *in scyget in templo sancty nicolay confessoris*, hogy az említett föld az apátságé. Lőrinc apát és a felsorolt személyek a megjelölt helyen János apát és az egész káptalan előtt jog szerint le is tették az esküt. Az esetet oklevélbe foglalták, melynek egyik példánya Lőrinc apátnál maradt, a másik példányt pedig János apát és szerzetes testvérei hozzájárulásával *in scyget* helyezték el. A diploma margóján egy XV. századi glosszátortól származó megjegyzés található: *Juramentum fuit in Abbacia Zegediensi in templo s. Nicolaj*.¹

Nem bocsátkozván az oklevélben közölt valamennyi fontos információ részletes elemzésébe, ehelyütt csupán annak a kérdésnek a megválaszolására teszünk kísérletet, hogy a diploma *scyget* elnevezése mire vonatkozik. Erről a *scyget* nevű helyről mindössze annyit tudunk meg, hogy volt egy Szent Miklós tiszteletére szentelt apátsága, melynek templomában egy peres ügy kapcsán esküt tettek. Fekvésére vonatkozóan azonban forrásunk semmiféle közvetlen utalást nem tartalmaz, s így a lokalizáció kérdésben csupán magára az elnevezésre támaszkodhatunk.

Az elnevezést alapul véve kézenfekvőnek tűnt a diploma *scyget* adatának a mai Szegeddel történő kapcsolatba hozatala. Ebben a vonatkozásban a kezdeményezést az a XV. században élt glosszátor tette meg, aki a *scyget* szót az oklevél margóján található megjegyzésben Zegediensi formában írta át. Ez az adat azonban a későbbiek során feledésbe merült. Ezzel magyarázható, hogy a város monográfusai, a XIX. század második felében alkotó Varga Ferenc² és Reizner János³ nem tettek említést

¹ Az oklevelet közli: WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I—XII. Pest, Bp. 1860—1874. (továbbiakban: ÁÜO) XI. 191—192. Wenzel nem tesz említést a diploma margóján található XV. századból származó megjegyzésről. FERDINANDUS KNAUZ: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. Strigonii 1874. 254—255. Tanulmányunkban ezt a kiadást használtuk. Az oklevél újabb kiadásai: KOLOMAN JUHÁSZ: Ein unbekanntes Benediktinerstift in der Stadt Szeged. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. 1961. 362. Érdekes, hogy Juhász sem emlékezik meg a diploma margóján található XV. századi feljegyzésről. Codex Diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Tomus I. Ad edendum peraeparavit RICHARD MARSINA. Bratislavae MCMLXXI. 223. Marsina a szóban forgó oklevél hasonmását is közli: Uo. Tabula XVII. a. A diploma bevezető sorainak hasonmás kiadását l.: ISTVÁN HAJNAL—LÁSZLÓ MEZEY: L'enseignement de l'écriture aux universités Médiévales. Bp. 1959. Album des Spécimens 75. sz.

² VARGA FERENC: Szeged város története. I. Szeged 1877.

³ REIZNER JÁNOS: Szeged története I—IV. Szeged 1899—1900.

róla. Úgy tűnik, hogy Cs. Sebestyén Károly figyelmét is elkerülte ez a diploma, mivel Szeged középkori templomairól szóló munkájában nem hivatkozott erre a forrásra.⁴

A már a középkorban fölvetett elképzelést, mely szerint az 1225. évi oklevél scyget-je Szegeddel lenne azonos, századunk hatvanas éveiben többen felelevenítették. Juhász Kálmán 1961-ben tanulmányt szentelt az ismeretlen „szegedi” apátságnak. Német nyelvű munkájában — melynek egyik jegyzetében megköszönte Györffy Györgynek, hogy az felhívta a figyelmét az 1225. évi oklevélre — benedek rendinek minősítette a „szegedi” Szent Miklós apátságot.⁵ Györffy György 1963-ban megjelent, az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát tárgyaló könyvében szintén a mai Szegedre vonatkoztatta az említett adatot, s feltételezte, hogy az 1225. évi diplomában megnevezett Szent Miklós bencés apátság Felszegeden (ma Felsőváros) állhatott. Györffy szerint ugyanis a Tisza-parti városban a XIV. század elején meglepő domonkosok a Szent Miklós bencés apátság helyén építették fel az ugyancsak Szent Miklós tiszteletére szentelt rendházukat, melynek alapítását a lyoni zsinat 1318-ban hagyta jóvá.⁶ Ugyanezt a nézetet vallotta Bálint Sándor, aki 1975-ben Szeged reneszánsz kori műveltségéről írt könyvében úgy nyilatkozott, hogy Györffy György érdeme a scyget-i apátság Szegeddel való kapcsolatba hozatala.⁷ Bálint Sándor megjegyezte azt is, hogy Juhász Kálmánnak a „szegedi” bencés apátságról szóló rövid összefoglalása az ő anyaggyűjtése nyomán készült,⁸ jóllehet Juhász Kálmán tanulmányában erre a körülményre nem utalt. Ugyancsak Bálint Sándor közléséből tudjuk: Mezey László is Szegeddel hozta kapcsolatba az 1225. évi oklevelet, melyet véleménye szerint kétségtelenül Szegeden állítottak ki.⁹ A fenti elképzelések következtében a legfrissebb szakirodalomban is találkozunk olyan nézetekkel, amelyek a bencés Szent Miklós kolostor szegedi működését hangoztatják.¹⁰

E rövid kutatástörténeti összefoglalásból kitűnik: századunk második felében kiváló középkor kutatók vonatkoztatták az 1225. évi oklevél scyget adatát Szegedre, s vallották azt a nézetet, hogy a Tisza-parti városban a tatárjárást megelőzően egy bencés apátság virágzott. Bálint Sándor művészettörténeti párhuzamokra, szakrális néprajzi emlékekre, valamint az európai- és hazai városfejlődésben általa felfedezni vélt analógiákra hivatkozva egészen annak kimondásáig ment el, hogy a bencések nagy szerepet játszottak Szeged urbanizálódásában a tatárjárás előtt. Utalt arra is, hogy a szegedi apátság Szent Miklós kultuszának egyik legkorábbi hordozója volt hazánkban s a királyi alapítású monostor igen fontos szerepet játszott a só gondozásában és szállításában. Bálint Sándor szerint tehát Felsőváros eredetileg az apátságé volt.¹¹

Véleményünk szerint a scyget—Szeged azonosságot valló nézet nem kellőképpen megalapozott. Mindenekelőtt azt szögezzük le, hogy egy ilyen nézet perdöntő bizo-

⁴ Cs. SEBESTYÉN KÁROLY: Szeged középkori templomai. Szeged 1938.

⁵ JUHÁSZ: i. m. 359—362.

⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963 902.

⁷ BÁLINT SÁNDOR: Szeged reneszánsz kori műveltsége. (Humanizmus és reformáció 5.) Bp. 1975. 131. 23. jegyzet.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ ANDRÁS KUBINYI: Handel und Entwicklung der Städte in der ungarischen Tiefebene im Mittelalter. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Osten. Band 100. Berlin 1980. 424. PALOVICS LAJOS: Szent Miklós patrociniuma és a településtörténet. „quibus expedit universis” Diákköri dolgozatok 1977—79. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Középkori Magyar Történeti Tanszék Kiadványa I. Szerkesztette és lektorálta: LADÁNYI ERZSÉBET. Bp. 1980. 106.

¹¹ BÁLINT: i. m. 8—9.

nyitékának semmiképpen sem tekinthető a XV. századi glosszátor azon megjegyzése, amely scyget-et Zegediensi formában tünteti fel. Emellett még egyéb körülmények is óvatosságra intenek. Elsősorban az a tény, hogy az állítólagos szegedi és elsőként Juhász Kálmán által bencésnek minősített apátságról¹² az 1225. évi oklevélen kívül más írott forrás nem tesz említést. A kérdés megválaszolásában a régészettudománytól sem várhatunk különösebb segítséget, hiszen maga Juhász Kálmán utalt arra, hogy a „szegedi Szent Miklós monostor fekvése ismeretlen, mivel annak semmiféle romja nem maradt fenn.”¹³ Mindezek ellenére a kutatók közül csak kevesen kételkedtek, vagy fogalmaztak óvatosabban a Szent Miklós apátság szegedi lokalizációjának kérdésében. Mindenekelőtt Richard Marsina nevét említjük meg, aki az általa 1971-ben kiadott Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae c. okmánytárba felvette a már sokat hivatkozott oklevelet, de a diplomában szereplő scyget-et meggyőző bizonyítékok hiányában sem a mai Szegeddel, sem más településsel nem azonosította.¹⁴ Palovics Lajos pedig, aki a Szent Miklós patrocinium településtörténeti vonatkozásait vizsgálta, Szegeddel kapcsolatosan, ha finoman is, de utalt arra, hogy Györffy György *egyetlen* oklevél adata alapján jutott arra a következtetésre, mely szerint a domonkos kolostor elődje a Szent Miklósról elnevezett bencés monostor volt.¹⁵

Ahhoz, hogy ebben a kérdésben világosan lássunk, szükségesnek tűnik néhány mondat erejéig kitérni a Szeged nevének eredetével kapcsolatos nézetek rövid ismertetésére. Klemm Antal, aki e probléma máig legrészletesebb vizsgálatát végezte el, munkájában utalt arra, hogy Szeged nevének eredetét illetően két felfogás terjedt el.¹⁶ Szeged neve az egyik elképzelés szerint a szeg, szeglet ('angulus') a másik elképzelés szerint pedig a sziget ('insula') szóból származik. Klemm véleménye szerint Szeged nevé jelentésének megállapításához az etimológián kívül az országban előforduló többi Szeged helynév és település ismeretére is szükség van. Leküzdhetetlen nehézséget jelent viszont, hogy az általa összegyűjtött kilenc Szeged helynevet viselő település közül mindössze egy lokalizálható biztosan (Sajószöged), így ezek az adatok a Tiszaparti város nevével kapcsolatosan további következtetések levonását nem teszik lehetővé, vagyis Szeged nevének eredetét illetően végleges megoldást Klemm sem tudott javasolni. Fejtegetéseink lényeges pontja annak kimondása, hogy a szeg (régiesen szig) és a sziget szavak etimológiailag összefüggnek,¹⁷ ebből következően a névadásnál említett két elmélet nem egymást kizáró jellegű. Felfogása lényegében megegyezik a legfrissebben megjelent történeti-etimológiai szótárban olvashatókkal: a sziget származékszó, amely a szeg ('szöglet, csúcs, kiszögellés, területrés') főnévből jött létre a -t denominális főnévképzővel. Megjegyzendő viszont, hogy a Szeged helynév a sziget szóval etimológiailag azonos, de más jelentéstani indíték alapján keletkezett.¹⁸ A fentiekén kívül létezik még egy harmadik elmélet is. Kiss Lajos a földrajzi nevek etimológiájáról írt munkájában ugyanis arra utal, hogy a Szeged helynév a szög szeg ('fekete, gesztenyebarna') melléknévnek lehet a -d képzős származéka.¹⁹ Magunk nem tekinthetjük feladatunknak, hogy állást foglaljunk az etimológia kérdésében,

¹² JUHÁSZ: i. m. 361.

¹³ Uo. „Der Standort des Klosters ist unbekannt, da sich keine Ruine erhalten haben.” Az apátság fekvését illetően más nézetet vall Györffy György (GYÖRFFY: i. m. 902.) és az ő nyomán Bálint Sándor (BÁLINT: i. m. 7, 9, 22.).

¹⁴ MARSINA: i. m. 233.

¹⁵ PALOVICS: i. m. 106.

¹⁶ KLEMM ANTAL: Szeged neve. Délvidéki Szemle 1943. 97—109.

¹⁷ Uo. 101—103.

¹⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (továbbiakban: TESZ). Főszerkesztő BENKŐ LORÁND. III. Bp. 1976. 747—748.

¹⁹ KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1980. 600.

de hangsúlyozzuk: jóllehet a sziget szó és a Szeged helynév etimológiailag kétségtelenül összefüggnek,²⁰ a scyget—Szeged azonosságot valló nézetet, úgy tűnik, nem támogatja Szeged nevének scyget, azaz sziget ('insula, Insel') formában való előfordulása az 1225. évi oklevélben. Mindenekelőtt feltűnő az a körülmény, hogy Szeged központi településmagját, a várat és a körülötte fekvő, későbbi szóhasználatnál Palánknak nevezett részt, valamint Alsóvárost (Alszeged) egyetlen írott forrás sem említi szigetként, Felsővárost (Felszeged) is csak egy 1431-ben kiadott diplomában nevezik Felsewzygeth-nek.²¹ Ezzel kapcsolatosan már Klemm Antal is utalt arra, hogy a Felsewzygeth elnevezés későbbi eredetű, mint a Szeged, illetve Alszeged megjelölések.²² További problémát jelent, hogy a Szeged nevéként feltételezett scyget forma eltér a város megjelölésére használt Árpád-kori alakoktól, mivel azok zöme a név első és második szótagjában egyaránt *e* magánhangzót tartalmaz. Az 1301 előtti időszakból mindössze hat olyan adat maradt fenn, amelyekben az elnevezés első magánhangzójaként *i* (*y*) fordul elő, de közülük egyetlen névalakban sem szerepel a *d* helyén *t*. Ezek az adatok — melyek összeállításánál Györffy György történeti földrajzi munkájára támaszkodtunk — a következők:

1183/226/270:	Cigeddin ²³
1263	: Zygediensi ²⁴
1280	: Ziguediensi ²⁵
é. n. /1282/VII. 24.:	Scyget ²⁶
1289	: Scyquediensi ²⁷
1297/332	: Sykediensi ²⁸

Elgondolkodtató az is, hogy az 1225. évi diploma scyget alakja teljes mértékben megegyezik a korabeli oklevelekben használatos sziget elnevezések írásképeivel akkor, amikor a Tisza-parti város megjelölésére használt Árpád-kori alakok ezekkel nem mutatnak hasonlóságot. Lásunk néhány példát erre is!

1109:	Scigetfev
1186:	Sciget
1225:	Magorsciget, Besneusciget, Nassciget
1233:	Zigetfeu ²⁹

A fentiekből adódóan munkahipotézisként feltehetjük, hogy a scyget-i Szent Miklós apátság nem a mai Szegeden, hanem egy szigeten feküdt. Mivel a középkori Magyarország területén külön jelző nélkül egyetlen szigetet, a Csepel-szigetet jelöltek — tudniillik ennek a területnek az élő nyelvi, magyar neve a középkor korai századaiban Nagysziget (esetleg csak Sziget) lehetett, amit a latin nyelvű oklevelekben

²⁰ TESZ III. 747.

²¹ REIZNER: i. m. IV. 32.

²² KLEMM: i. m. 105.

²³ ÁÜO XI. 48.

²⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera GEORGII FEJÉR. I—XII. Budae 1829—1844. (továbbiakban: CD) IV/3. 179.

²⁵ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 86 853.

²⁶ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. VI. Bp. 1876. 358.

²⁷ CD V/3. 473.

²⁸ ÁÜO XII. 603.

²⁹ SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA: Magyar Oklevél-szótár. Bp. 1902—1906. 921.

egyszerűen insula-ra fordítottak³⁰—, ezért, pusztán a scyget alakból kiindulva, megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy az 1225. évi oklevélben említett Szent Miklós apátság a Csepel-szigeten állt. Itt valószínűleg működött egy monostor, melynek romjaira a Pest megyei műemléki topográfia munkálatai során Entz Géza bukkant rá. Az Ercsi községgel szemben fekvő Csepel-szigeti parton, az Ercsibe vezető rév közvetlen közelében felfedezett romról bebizonyosodott, hogy az Ercsi középkori monostorának maradványa.³¹

Az ercsi monostor történetének legfontosabb mozzanatait jól ismerjük. Alapítója, mint ez IV. Béla egy 1269-ben kelt okleveléből kiderül, Tamás nádor volt.³² A nádort a Marosvásárhelyen őrzött somogyvári formuláskönyv egy XVI. század eleji bejegyzése szerint ennek a kolostornak a sekrestyéjében temették el 1186-ban.³³ Ez az adat és Entz Géza művészettörténeti vizsgálódásai arra vetnek fényt, hogy a monostor alapítására a XII. század utolsó harmadában kerülhetett sor, s a munkálatok túlnyomó részét még ebben a században végezték el. Az építkezés 1186-ban már abban a fázisban volt, hogy Tamás nádort itt helyezhették örök nyugalomra. Ezek szerint csupán az épület befejező munkálatai nyulhattak át a XIII. századba.³⁴ Az írott források 1236-ban említik először a kolostort.³⁵ IX. Gergely pápa két évvel később kelt diplomájából pedig megtudjuk, hogy a monostor eredetileg a bencésekhez tartozott, de 1238-ban rendváltásra került sor. IX. Gergely pápa az említett oklevélben ugyanis elrendeli, hogy a szigeten (in Insula!) levő ercsi bencés kolostort a karthauziak vegyék át. A pápa szerint erre azért volt szükség, mert az ercsi kolostor mind lelkiekben, mind földi javakban annyira megfogyatkozott, hogy annak a bencés renden belüli felélesztésére már nem volt remény.³⁶ A kolostor védőszentjének nevét egy 1253-ban kiállított oklevél hagyományozta ránk. Ebben a diplomában IV. Ince pápa arról írt, hogy az esztergomi érsek a fennhatósága alá tartozó, s a tatárok által elpusztított Szent Miklós tiszteletére szentelt ercsi monostorba a topuszkói cisztercita apátságból telepített át szerzeteseket.³⁷ Az ercsi monostor 1253-ban tehát ismételtelen rendet váltott. Ez időtől kezdve a kolostort a ciszterciták lakták egészen 1526-ig. Akkor elnéptelenedett, s nem sokkal azután el is pusztult.³⁸ De 1225-ben, amikor a garamszentbenedeki apátság említett birtokperére sor került, a monostor még működött, s benne bencés szerzetesek éltek.

Fejtegetésünket a következőkkel zárhatjuk: úgy véljük, a garamszentbenedeki apátság birtokperére vonatkozó 1225. évi oklevelet nem lehet a mai Szegeddel

³⁰ BENKŐ LORÁND: Az anonymusi hagyomány — és a Csepel név eredete. Magyar Nyelv 1966. 142. A sziget Csepel nevére utaló első kétségtelen adat 1391-ből maradt fenn (1391: „in insula Chepel” — Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: NAGY IMRE, VÉGHÉLY DEZSŐ és NAGY GYULA, II. Bp. 1890. 254.)

³¹ ENTZ GÉZA: Az ercsi bencés monostor. Művészettörténeti Értesítő. 1965. 241—245.

³² Budapest történetének okleveles emlékei Monumenta diplomatica civitatis Budapest. CSÁNKY DEZSŐ gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte GÁRDONYI ALBERT. I. Bp. 1936. 105.

³³ BÓNIS GYÖRGY: A somogyvári formuláskönyv. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957. 132.

³⁴ ENTZ: i. m. 244—245.

³⁵ ÁÜO II. 42—46.

³⁶ Uo. 856.

³⁷ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia...ab AUGUSTINO THEINER. I. Romae 1859. 216. Sörös Pongrác is valószínűnek tartotta, hogy az ercsi apátságot már alapításakor Szent Miklós oltalma alá helyezték (SÖRÖS PONGRÁC: Az elenyészett bencés apátságok. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. XII/B. Bp. 1912. 310.) Igaz, teljes bizonyossággal nem állíthatjuk ezt, mivel a monostor védőszentjét csak akkor ismerjük meg, amikor már két szerzetesrend elhagyta azt.

³⁸ Magyarország műemléki topográfiája. V. Pest megye műemlékei. II. Szerk.: DERCSÉNYI DEZSŐ. Bp. 1958. 149.

kapcsolatba hozni, mivel az abban szereplő eskütételre a Csepel-szigeten levő, Szent Miklós tiszteletére szentelt ercsi bencés monostorban került sor. Ezt a feltételezést az ercsi kolostor földrajzi fekvése is megerősíti: csaknem azonos távolságra esik tőle a Bars megyei Garamszentbenedek és a Csongrád megyei Ság,³⁹ s ez kétségtelenül alkalmassá tette az apátságot arra, hogy közreműködjék a per lefolytatásában. Az elmondottak értelmében elesik az egyetlen, mindeddig szilárdnak vélt bizonyíték is, amely egy Szegeden levő bencés apátság működéséről tanúskodna. S ha sajnálatos módon ez az adat ki is esik a tatárjárás előtti Szegedre vonatkozó amúgy sem túlzottan sok forrás közül, a veszteségért némi kárpótlást nyújt az a körülmény, hogy az 1225. évi oklevél gyarapíthatja az ercsi monostor korai történetét megvilágító kútfők számát.

• Ha a scyget-i apátság fekvésről kialakított fenti elképzelésünk megállja a helyét, akkor következésképpen alapját veszíti minden olyan hipotézis, amely a Szent Miklós monostor szegedi lokalizációjára épült. Mindenekelőtt elesik az a feltevés, amely szerint a később Felszegednek nevezett területen a XIV. század elején alapított, Szent Miklósról elnevezett domonkos rendház bencés előzményekre megy vissza. Tarthatatlanná válik továbbá az a — bencés monostor Felszegedre helyezéséből adódó — kényszerű következtetés is, hogy ezt a területet már 1225-ben Szegednek (scyget-nek) nevezték. Magunk egy korábbi munkánkban annak valószínűsítésére törekedtünk, hogy Felszegedet az Árpád-kor java részében az Asszonyfalva elnevezéssel illették.⁴⁰ Ezt a feltevésünket a fent elmondottak is alátámasztják.

³⁹ Az 1225. évi oklevélben szereplő Ság falu ugyanis Csongrád megyében feküdt. (GYÖRFFY: i. m. 899.). Wenzel Gusztáv Ságot tévesen Hont megyébe helyezi (ÁÜO XI. 191—192.).

⁴⁰ PETROVICS ISTVÁN: *Azzonfolua alio nomine Felzeged*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. LXVII. Szeged 1980. 67—75.

Y AVAIT—IL UNE ABBAYE BÉNÉDICTINE À SZEGED?

Dans son oeuvre, l'auteur essaie de démontrer qu'avant l'invasion des Tartares il n'y avait pas d'abbaye bénédictine à Szeged. C'est d'une charte rédigée dans une affaire contentieuse de l'abbaye de Garamszentbenedek en 1225 que les chercheurs ont déduit l'existence du monastère béni en l'honneur de Saint Nicolas de Szeged. Cependant, d'après l'auteur, le nom *scyget* figurant dans la charte ne se rapporte pas à Szeged, mais à *Csepel-sziget*, et l'abbaye Saint Nicolas mentionnée dans la charte n'est autre que le monastère bénédictin d'autrefois à Ercsi.

Иштван Петрович

СУЩЕСТВОВАЛО ЛИ В СЕГЕДЕ БЕНЕДИКТИНСКОЕ АББАТСТВО?

В работе автором предпринимается попытка доказать, что до татарского нашествия в Сегеде не было бенедиктинского аббатства. До сих пор исследователи предполагали существование сегедского монастыря Святого Миклоша на основе грамоты 1225 г., в которой сообщается о тяжёлых делах аббатства в Гарамсентбенедеке. Автор приходит к выводу, что название „*scyget*” этой грамоты имеет прямое отношение не к Сегеду, а к острову Чепель. Поэтому аббатство Святого Миклоша, упомянутое в этой грамоте, тождественно бывшему бенедиктинскому монастырю в Эрчи.

Maróti János Szeged környéki birtokai ismeretlenek a történettudományszámára. Maróti éltetrajzában ezekről nem történik említés, de hallgatnak róluk a történelmi földrajz kézikönyvei is.¹ Csánki Dezső korszakalkotó műve sem tartalmaz adatokat Maróti János itteni birtokairól. Munkájának első, Csongrád megyét is felölelő kötetében, Maróti címszó alatt, annak Szeged környéki birtokai nem szerepelnek.² Ez a hallgatás annál feltűnőbb, mivel már egy, az említett művek megjelenése előtt kiadott munka utal Maróti János Szeged környéki birtokainak létezésére. Az ezekre vonatkozó adat Gyárfás István „Jász-kúnok története” című művében lappangott idáig. Itt egy oklevélregesztából megtudni, hogy 1424-ben, a Szeged környéki, Csongrád megyei Martonos és Gyékénytő területén részbirtokok voltak Maróti János tulajdonában.³ Gyárfás közlését Iványi István nem értékesítette vázlatos Martonos történetében. A regesztát ugyan felhasználta, de e felett az adat felett átsiklott.⁴ Nem található a Maróti birtoklására vonatkozó adat későbbi, átfogó műveinek lapjain sem, ahol Martonos és a kanizsai határba olvadt Gyékénytő; Csongrád, majd Bács-Bodrog megyei helységek múltjáról ír.⁵ Azóta azonban a Zsigmond-kori oklevelek kiterjedt és rendszeres feltárása újabb adatot hozott napvilágra.⁶ Ez, valamint az a körülmény, hogy Gyárfás által csak regesztájában közölt diplomát

¹ KARÁCSONYI J.: Maróthy János macsói bán élete, A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat évkönyve, 13 (1886/7), 1—29.

² CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Történelmi földrajz), I., Budapest, 1890, 686. A Csongrád megyei helységek közül csak Nagy-Hegyes, Kis-Hegyes, Szegegyház, Fejéregyház, Feketeegyház, a két Soprony, Szörnyőegyház és Kutas szerepel a Maróti család birtokában. De ezek abban az időpontban nem biztos, hogy Csongrád megyéhez tartoztak. A Csánki által idézett okmányban megyei hovatartozásuk nincs megemlítve. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (a továbbiakban: D1.) 36 993. Erre egyébként már Iványi István felfigyelt. IVÁNYI I.: Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára (Helynévtár), Szabadka, III., 1906, 33, 49, V., 1907, 113. Ezeket a helységeket először 1520-ban említik Csongrád megyében. ZSILINSZKY M.: Csongrád vármegye története, I, Budapest, 1897, 97, 106.

³ GYÁRFÁS I.: A jász-kúnok története, III., 1301—1542., Szolnok, 1883, 582, 104. sz. Tévesen 1524-es dátummal. Gyékénytő ma nem létezik. Martonos Jugoszláviában Szegedtől kb. 5 km-re délre a Tisza jobb partján fekszik. CSÁNKI: Történelmi földrajz, I., 682; MARKOVIĆ M.: Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine, Novi Sad, 1966, 116.

⁴ IVÁNYI I.: Martonos Község története, A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi társulat évkönyve, 12 (1896), 52. Tévesen GYÁRFÁS i. m. IV. kötetére hivatkozik.

⁵ IVÁNYI: Helynévtár, II, 105—106, IV., 43, 74. Szintén GYÁRFÁS i. m. IV. kötetére történő hivatkozással. IVÁNYI I. — VIRTNER F.: Bács-Bodrog vármegye községei (Bács-Bodrog vármegye I.). Magyarország vármegyéi és városai, Budapest, é. n., 109.

⁶ MÁLYUSZ E.: Zsigmond-kori Oklevéltár (a továbbiakban: ZsO.), I, Budapest, 1951, 237. 2138. sz.

Petrovics István teljes terjedelmében kiadta, lehetővé teszi számunkra, hogy néhány szót ejtsünk Maróti János Szeged környéki birtokairól.⁷

Martonos és Gyékénytő birtokok részeihez Maróti János Zsigmond király adományozása révén jutott 1391-ben. A későbbi nagy birtokszerző macsói bánnak tudomásunk szerint ez volt az első szerény szerzeménye. Zsigmond egyéb, Szerém megyei birtokok mellett ezekkel jutalmazta az akkor még csak Maróti János fia János mesternek nevezett híve addigi szolgálatait. Az ez alkalmammal Maróti Jánosnak adományozott birtokok, köztük a martonosi és gyékénytői birtokrészek, ezt megelőzően a magtalanul elhalt Mihalóci, Fodornak nevezett János fia Mihály fia János tulajdona voltak.⁸ A Szerém megyei Mihalóci családot először 1356-ban említik Martonos és Gyékénytő birtokában. Akkor mindkettő az előbb említett Mihályé volt.⁹ Maróti Jánoséi mellet Martonoson és Gyékénytőn másoknak is voltak birtokrészeik.¹⁰ Külön említést érdemel az, hogy az óbudai apácák, akik, mióta 1381-ben megvették a kanizsai Tordi Tamás gyékénytői birtokrészét, társtulajdonosok lettek itten.¹¹ Maróti János martonosi és gyékénytői részbirtokainak újabb szomszédja a Csáki család lett, amikor 1401-ben királyi adomány folytán elnyerte az ezekkel határos Kanizsa (Révkanizsa) birtokot.¹²

Martonos és Gyékénytő sorsának további alakulását éppen a Csákiak szomszédsága befolyásolta döntő módon. Maróti János ui. ezt a két birtokát, miután azok harminchárom évig voltak tulajdonában, 1424-ben a saját maga és fia, László nevében átengedte a Csáki család fejének, Miklós erdélyi vajdának. Mi indította Marótit erre a feudális birtokpolitikában nem teljesen ismeretlen, de nem is túl gyakori lépésre? Hiszen az inkább a hanyatló vagy a kihalás előtt álló családok gyakorlatában fordul elő. A Marótiak pedig 1424-ben még mindkét veszélytől biztonságban érezhették magukat. Maróti János maga tettét az ügyeletről kiállított oklevélben a Csáki Miklós iránt érzett testvéri szeretetből indokolta. A birtokrészeket „propter sincere fraternitatis dilectionem” engedi át a vajdának.¹³ Ez az első pillanatra frázisnak tűnő kitétel valójában a Zsigmond-kori arisztokrácia két kiemelkedő tagjának egymás közti viszonyára utal. Ahhoz tehát, hogy megértsük Maróti János tettének valódi okát, szemügyre kell vennünk Csáki Miklóshoz fűződő kapcsolatának alakulását. Ez pedig leginkább Zsigmond királyhoz való viszonyulásukban tükröződik.

⁷ PETROVICS I.: Oklevelek Szeged középkori történetéhez (a továbbiakban: Oklevelek), Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica LXVI, Szeged, 1979, 62—64. Petrovics nem említi a Gyárfás által közölt regesztát.

⁸ ZsO., I., 237, 2138. sz.

⁹ IVÁNYI: Helynévtár, II., 105. CSÁNKI: Történelmi földrajz, II., 1894, 249. két Mihalóc (Mihalovcz és Mihalvo/v/cz) nevű helységet ismer Szerém megyében. Az egyiket Mihaljevačka bara pusztával azonosítja, és ezt tartja a Marótiak birtokának. A másik a szerinte a Rumától délkeletre fekvő Mihaljevcinék (ma Sremski Mihaljevci Jugoszláviában, MARKOVIČ: i. m., 164) felel meg.

¹⁰ IVÁNYI: Martonos története, 52; ua.; Helynévtár, II., 105—106; ZSILINSZKY: i. m., 88, 101. Szeged környékén létezett még egy Gyékénytő nevű birtok. Ez Dorozsmával és Szent Mihállyal volt határos, és a Dorozsma nemzetség, majd az ebből származó Garai család tulajdona volt. IVÁNYI: Helynévtár, II., 106; ZSILINSZKY: i. m. 73—74, 96—97.

¹¹ IVÁNYI: Helynévtár, II., 105.

¹² BARTFAI-SZABÓ L.: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez, I/1., 1229—1499-ig, Budapest, 1919, 209—216; CSÁNKI: Történelmi földrajz, I., 692; IVÁNYI: Helynévtár, IV., 67—70. Ma Kanizsa (Kanjiza) a Tisza jobb, illetve Novi Kneževac a bal partján Martonostól kb. 5 km-re délre Jugoszláviában. MARKOVIČ: i. m., 87, 131.

¹³ PETROVICS: Oklevelek, 62—63. Abban az esetben, ha Csáki Miklós magtalanul halt volna el, az átengedett birtokok az oklevél rendelkezése értelmében visszaszálltak volna a Marótiakra. De ez nem következett be, mivel a vajda két fiút (Lászlót és Mihályt) is hagyott hátra. ENGEL P.: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437), Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 83., Budapest, 1977, 69.

A Csákiak, Maróti Jánoshoz hasonlóan, ennek az uralkodónak köszönhették felemelkedésüket. Miklós, a család legtekintélyesebb tagja, Zsigmond jóvoltából lett 1402-ben erdélyi vajda. A király iránta megnyilvánuló kegyét az sem befolyásolta tartósan, hogy 1403-ban, Marótival ellentétben, Zsigmond ellenségeihez csatlakozott. Ennek oka kétségtelenül abban rejlik, hogy Zsigmond politikája a felkelés leverését követően az 1403-as ellenzék vezéreinek meggyezésére irányult. Ennek köszönhetően Csáki Miklós, átmeneti hűtlensége ellenére, Maróti Jánossal egy időben lett tagja a Zsigmond legodaadóbb híveit tömörítő Sárkányos társaságnak. Ugyanakkor az uralkodó már hivatalokat is bízott rá. Csáki így 1409-ben megkapta Békés és Bihar megyék ispáni tisztét, 1415-ben pedig erdélyi vajdaságát is visszanyerte.¹⁴

A hű Marótinak nemcsak osztoznia kellett királya kegyén a megtért „bűnös” Csákiival. Azt is el kellett tűnie, hogy bizonyos esetekben alárendelt helyzetbe kerüljön vele szemben. Bihar megye 1409 nyarán tartott közgyűlésén a megyei hatóságok Csáki mint ispán előtt bizonyítják, hogy Maróti János elfoglalta a Telegdiek Szecsőd nevű birtokát.¹⁵ Sőt, arra is tudunk példát, hogy Zsigmondnak Csáki Miklós iránti magatartása anyagilag is Marótit sújtotta. A király 1410-ben Csákiival kötött egyezségére hivatkozva adatta vissza Bartáni Pörös Györgynek birtokát, melyet azt megelőzően Maróti János familiárisainak adományozott.¹⁶ A felsorolt tényekből nyilvánvaló, hogy 1410 óta Zsigmond király Maróti Jánossal szemben Csáki Miklóst részesítette előnyben. Ennek ismeretében, ha nem is állítható, hogy az uralkodó Marótit kényszerítette Szeged környéki birtokainak átengedésére, nem lenne meglepő, ha bebizonyosodna, hogy valamiképpen része volt abban. Az kétségtelen, hogy Marótinak ez a lépése Zsigmond tetszésével találkozott, hiszen azt 1424 június 28-án kiadott oklevelével közvetve elismerte.¹⁷

Az elmondottak alapján azt hihetnénk, hogy Gyékénytő és Martonos átengedése Csáki Miklósnak újabb Zsigmond kedvéért hozott áldozat volt Maróti János részéről. De óvakodjunk az elhamarkodott következtetésektől! Mert annak ellenére, hogy az oklevél Maróti visszalépését említi, ezt nem kell feltétlenül mint egyoldalú engedményt, átadást, átengedést értelmezni. A Maróti-birtokok történetéből jól ismertek esetek, amikor a birtokjogok átengedése valójában csereügyletet fed. Így Maróti János fia, László 1444-ben Temes megyei falvakat „engedett át” a Pekri családnak.¹⁸ Ezzel egy időben, anélkül, hogy arról ugyanabban az oklevélben említés történe, Kőrös megyei birtokokat kapott a Pekriektől.¹⁹ Ebben az esetben nyilvánvalóan cseréről van szó, még ha ez nem is hagyott nyomot az ügylet jogi oldalát tükröző oklevélben. Természetesen az sem lehetetlen, hogy maga Zsigmond kárpótolta Maróti Jánost gyékénytői és martonosi részbirtokaiért. Szolgálataira mindenestre azután is számított, hiszen két év múlva, 1426-ban rábízta a havasalföldi hadjárat vezetését.²⁰

Nem lehet tehát eleve kizárni annak lehetőségét, hogy a Martonos és Gyékénytő területén fekvő Maróti-birtokok átengedése Csáki Miklósnak szintén csupán részét képezte egy csereügyletnek, melynek folyamán Maróti János más birokokat nyert kárpótlás gyanánt. Ez egyben érthetővé tenné Maróti hajlandóságát gyékénytői

¹⁴ ENGEL: i. m., 39—43, 59—63, 69; FÜGEDI E.: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása, Budapest, 1970, 26, 69, 108, 133.

¹⁵ ZsO, II/2., 1958, 264, 6956.sz.

¹⁶ Uo. 329, 7392. sz.

¹⁷ PETROVICS: Oklevelek, 62—64.

¹⁸ DI. 8. 901; LENDVAI M.: Temes vármegye nemes családjai, I., Budapest, 1896, 70.

¹⁹ CSÁNKI D.: Kőrös-megye a XV. században, Értekezések a történelmi tudományok köréből, 15., Budapest, 1893, 41.

²⁰ KARÁCSONYI: i. m., 21.

és martonosi birtokainak átengedésére. Két évtized múlva, 1446-ban Maróti János fia László így cserélte el a Pest megyei Monor, Zsiger és Újfalú nevű birtokait az egri káptalan Veszé, Piski és Fejérem nevű Békés megyében fekvő birtokaiért. Az ügylet bevallott célja az volt, hogy a felek távoli birtokaikat, melyek jövedelmének bevételezése nehézségekbe ütközik, elcseréljék olyanokra, melyek közelebb fekszenek birtokközpontjaikhoz.²¹ A Szeged környéki birtokok, éppúgy mint a Pest megyeiek, távol-estek az adományozásuk utáni szerzemények folytán kialakult nagy Maróti-birtoktömböktől, melyek Zaránd, Békés, Baranya, Szerém és Valkó megyék területén feküdtek.²² Elszigetelt helyzetükből következően, a Szeged környéki Maróti-birtokok aligha tartoztak a legjövödelmezőbbek közé. Ha ehhez még hozzászámítjuk, hogy a Csákiak Révkanizsája Gyékénytő és Martonos közé ékelődve elválasztotta az itteni Maróti-birtokokat, még érthetőbbé válik azok tulajdonosának látszólagos nagylelkűsége. Ez tűnik egyúttal az egyetlen elfogadható magyarázatnak Marótinak arra a tettére, hogy 1424-ben lemondott Martonos és Gyékénytő birtokáról.

Tekintet nélkül azonban arra, hogy mi volt az indítéka, a Szeged környéki Maróti-birtokok átengedése Csáki Miklósnak jelentős állomás a két család viszonyának alakulásában. Az 1403-ban még fegyverrel a kezükben szemben álló felek huszonegy év után testvériszeretetet emlegetve, békés úton rendezik birtokügyeiket. A két család kapcsolata újabb másfél-két évtized múlva majd abban éri el csúcspontját, hogy Csáki Ferenc, Miklós unokaöccse nőül veszi Annát, Maróti János leányát. És habár ennek a házasságnak a terve csak jóval később jött létre, a két család között kialakult érdekközösség első látható jele volt, hogy Martonos és Gyékénytő 1424-ben birtokost cserélt.²³

²¹ HAAN L.: Békés vármegye hajdانا, I, Pest, 1870, 60—61. Magyar fordításban: KRISTÓ GY.: Olvasókönyv Békés megye történetéhez, I, Békéscsaba, 1967, 50—51. Vö. SCHERER F.: Gyula város története, I., Gyula 1938, 46.

²² CSÁNKI: Történelmi földrajz, I, 660, 753, II., 258—259. 376—377, 553; ÁGOSTON P.: A magyar világi nagybirtok története, Budapest, 1913, 125.

²³ Maróti Anna 1437 és 1446 közt ment férjhez Csáki Ferenchez. MÁRKI S.: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története, I., Arad, 1892, 277. Anna 1437-ben még Kőrögyi Fülöp fia János jegyese volt. FEJÉR G.: Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis, X/7., Buda, 1843, 877—878; KARÁCSONYI: i. m., 27—28. Csáki Miklós és Ferenc genealógiai viszonyára SVÁBY FR.: A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család genealógiája, Turul, 9 (1891), 36.

LES PROPRIÉTÉS DE JÁNOS MARÓTI AUX ENVIRONS DE SZEGED

Dans son étude, l'auteur écrit sur les propriétés de János Maróti aux environs de Szeged. Ces propriétés ont été passées sous silence de la part des historiens. Les parts de propriété de Gyékénytő et de Martonos de la famille éteinte Mihalóci furent données en fief à János Maróti par le roi Sigismond en 1391. En même temps, c'était la première acquisition de propriété de Maróti. Ces propriétés étaient en sa possession pendant trente-trois ans, mais en 1424, il les a cédées à son voisin Miklós Csáki, voivode de Transylvanie, probablement sur le conseil de Sigismond et présomptivement en échange d'une compensation. La cession des parts de propriété aux environs de Szeged convenait à la politique de famille et à la politique de propriété des Maróti. Depuis un certain temps, cette politique se portait sur la liquidation des parts de propriété isolées et sur la bonne relation avec les Csáki.

Петер Рокаи

ВЛАДЕНИЯ ЯНОША МАРОТИ В ОКРЕСТНОСТЯХ СЕГЕДА

Автор посвящает свою статью изучению земельных владений Яноша Мароти в окрестностях Сегеда, на которые наша историография не обратила достаточного внимания. В 1391 г. король Жигмонд подарил Яношу Мароти владения Декеньто—Мартонош, принадлежавшие вымершему роду Михалоци. Однако это было первое землевладение Мароти. После тридцатитрехлетнего владения этой землей, в 1424 г. Мароти уступил ее своему соседу, трансильванскому воеводе, Миклошу Чаки. По всей вероятности, это произошло при содействии самого Жигмонда, от которого Мароти получил новые земли в качестве возмещения. Уступка разрозненных земельных владений в окрестностях Сегеда соответствовала семейной и имущественной политике рода Мароти, согласно которой они стремились к ликвидации чересполосных владений и поддержке хороших отношений с родом Чаки.

TARTALOM

<i>Olajos Teréz:</i> Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról	3
<i>Tóth Sándor:</i> Megjegyzések Toynbee magyar őstörténeti koncepciójához	13
<i>Kristó Gyula:</i> Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben	21
<i>Makk Ferenc:</i> A XII. századi főúri csoportok értékeléséhez	29
<i>Petrovics István:</i> Volt-e Szegeden bencés apátság?	37
<i>Rokay Péter:</i> Maróti János Szeged környéki birtokai	45

Felelős kiadó: DR. SERFŐZŐ LAJOS, a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős vezető: DOBÓ JÓZSEF igazgató
80-4339 — Szegedi Nyomda
A kézirat nyomdába érkezett 1980-ban, megjelent 1981-ben
425 példányban, 4,5 A/5 ív terjedelemben
Készült monószedéssel, íves magasnyomással a MSZ 5601—59
és az 5602—55 szabványok szerint